

Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο;

Μια συζήτηση με τον Καθηγητή Ιωάννη Μανωλεδάκη

ΛΙΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Διάγραμμα

- I. Προλεγόμενα.
 - A. Ο Δάσκαλος.
 - B. Η Επιλογή του θέματος.
 1. Το θέμα ως επιστημολογικό σχόλιο.
 2. Η πρακτική σημασία του ερωτήματος.
 - Γ. Το Δικαίωμα: Εννοιολογικά Στοιχεία.
 1. Η έννομη τάξη ως πηγή και αποδέκτης του δικαιώματος.
 2. Φορέας του δικαιώματος.
 3. Εξουσία για υπεράσπιση βιοτικού ή έννομου συμφέροντος.
- II. Η απάντηση από το ποινικό δίκαιο.
 - A. Η ποινικοποίηση της συμμετοχής σε αυτοκτονία.
 1. ...ως απόδειξη της ανυπαρξίας ενός δικαιώματος στο θάνατο.
 2. ...και ο αντίλογος.
 - B. Ανωτερότητα της Ζωής.
- III. Η απάντηση από το Σύνταγμα.
 - A. Το Δικαίωμα στη Ζωή.
 1. Περιεχόμενο και τυποποίηση του δικαιώματος.
 2. Φύση και νομική προστασία του δικαιώματος.
 3. Υπεροχή του δικαιώματος στη ζωή έναντι άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων;

Η κ. Λίνα Παπαδοπούλου είναι Επίκουρη Καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου στο Τμήμα Νομικής του Α.Π.Θ.

4. Το δικαίωμα στο θάνατο ως αρνητική όψη του δικαιώματος στη ζωή.
 - α. Επιτρεπτή η παραίτηση από τη ζωή.
 - β. Δεν νοείται διαρκής και ολοκληρωτική παραίτηση από το δικαίωμα ζωής.
 - γ. Η ενδιάμεση άποψη: η διακριτική ευχέρεια του κοινού νομοθέτη.
- B. Προσωπικότητα και Ιδιωτικότητα.
 1. Το δικαίωμα στο θάνατο ως έκφραση του δικαιώματος σε ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας.
 2. Ιδιωτικότητα και τερματισμός της ζωής.
- Γ. Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και δικαίωμα στο θάνατο.
 1. Η αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.
 2. Η αξιοπρέπεια ως νομικό θεμέλιο της ευθανασίας.
 3. Η αξιοπρέπεια ως πηγή διακινδύνευσης της ζωής.
- IV. Φιλοσοφικοδικαιϊκή και δικαιοπολιτική θεώρηση.
 - A. Η ζωή και ο νόμος ως υπαρξιακές προϋποθέσεις της έννομης τάξης.
 - B. Συμφέρον και αλληλεξάρτηση.
- V. Επιλογικά.

I. Προλεγόμενα.

A. Ο Δάσκαλος.

ΠΩΣ ΝΑ ΤΙΜΗΣΕΙ κανείς τη μνήμη του αείμνηστου Δασκάλου Μανωλεδάκη; Η τιμή είναι, αντιθέτως, δική μας, είναι τιμή να φέρουμε την ιδιότητα του μαθητή ή της μαθήτριάς του, να δικαιούμαστε να μιλούμε γι' αυτόν και για τη συμβολή του στη νομική επιστήμη.

Ο Ιωάννης Μανωλεδάκης ανήκει στην ολιγάνθρωπη χορεία των εξαιρετικών Δασκάλων. Ήταν εξαιρετικός, γιατί ήταν αφοσιωμένος και γιατί ενέπνεε την αγάπη στο αντικείμενο, πρωτοφειλή για κάθε δάσκαλο. Ήταν εξαιρετικός, γιατί δίδασκε τη συνέπεια. Τη συνέπεια στη σκέψη, τη συνέπεια στην επιστήμη, αλλά κυρίως τη συνέπεια μεταξύ λόγου και πράξης. Αυτό κι αν είναι ένα καθήκον του δασκάλου, ένα καθήκον κάθε δημόσιου προσώπου.

Γι' αυτόν, όμως, το λόγο δεν ήταν μόνο ένας εξαιρετικός δάσκαλος, ήταν κι ένας εξαιρετικός άνθρωπος. Όχι μόνο βαθύς γνώστης, πρωτοπόρος και δημιουργός της επιστήμης του δικαίου, αλλά και διανοητής, που έκανε το ήθος πράξη και τη θεωρία καθημερινή στάση ζωής.

Ο Ιωάννης Μανωλεδάκης είναι μαζί μας, καθώς, όπως είπε και ο καθηγητής Ιντζεσίλογλου, υπάρχουν ακόμη πολλά στη σκέψη του που δεν ανακαλύψαμε, πολλά που μπορούν να μας εμπλουτίσουν, να εμπλουτίσουν τη δική μας σκέψη και κυρίως τη δική μας πράξη, ως ακαδημαϊκών δασκάλων.

B. Η Επιλογή του Θέματος.

1. Το θέμα ως επιστημολογικό σχόλιο.

Μια τέτοια αφορμή να ανακαλύψουμε τη βαθιά σκέψη του Καθηγητή Μανωλεδάκη και να διαλεχθούμε μαζί του δίνει η μελέτη του “Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο¹,” Δεν είναι τυχαίο που ο ίδιος επέλεξε το συγκεκριμένο θέμα για την ομιλία του κατά την επίσημη υποδοχή του ως αντεπιστέλλοντος μέλους στην Ακαδημία Αθηνών το 2004. Θα μπορούσε βέβαια να υποθέσει κανείς ότι οι λόγοι που τον οδήγησαν σε αυτή την επιλογή είναι κυρίως δύο: πρώτον, το θέμα βρίσκεται «στο κομβικό σημείο επαφής και διαπλοκής» όχι μόνο της νομικής με την ιατρική επιστήμη (σ. 577), αλλά και της επιστήμης με την κοινωνία. Η κοινωνική διάσταση της επιστήμης του δικαίου και οι κοινωνικές συνέπειες των κανονιστικών ρυθμίσεων υπήρξαν σταθερά κεντρικός άξονας της σκέψης του κοινωνικού επιστήμονα Μανωλεδάκη.

Από την άλλη, όμως, ο νομικός Μανωλεδάκης επιλέγει να αποστεί από την κοινωνική και κοινωνιοψυχολογική διάσταση του θέματος και να καταστρώσει έναν υποδειγματικό νομικό συλλογισμό, εσωτερικά συνεκτικό και λογικά αμειψόδοτο, «σε επιστημονικά πλαίσια, πέρα από συναισθηματικές εξάρσεις ή ηθικολογικές αγκυλώσεις» (σ. 577) και να δώσει στο υπαρξιακό για το άτομο και την έννομη τάξη ερώτημα αν «υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο», μια ηχηρή αρνητική απάντηση, προσφέροντας ισχυρά επιχειρήματα στην άποψη που υιοθετεί και υπερασπίζεται με πάθος. Το «λεγόμενο ‘δικαίωμα στο θάνατο’, όπως και το λεγόμενο ‘δικαίωμα στην επανάσταση’, καταλήγει, θα παραμείνουν ως προς την εκπλήρωσή τους, αντικείμενα μιας ηθικής ή πολιτικής συζήτησης, πέρα από το χώρο του θετικού δικαίου και των ρυθμίσεών του» (σ. 585).

Συνεπώς, η εισήγηση του Μανωλεδάκη στην Ακαδημία Αθηνών, ενώπιον επιστημόνων άλλων κλάδων, αποτέλεσε και ένα επιστημολογικό σχόλιο σχετικά με την αυτο-

1. Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο*., Ποινικά Χρονικά 2004, 577 επ. Βλ. και παλιότερη ομόνυμη δημοσίευση ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, σε “Υπεράσπιση” 1994, σ. 523 επ. Καθώς η παρούσα μελέτη αναπτύσσεται με άξονα τη δημοσίευση του 2004 και προκειμένου να αποφευχθεί υπερφόρτωση των υποσημειώσεων, οι παραπομπές στη μελέτη αυτή θα γίνονται σε παρένθεση μέσα στο κείμενο με αναφορά μόνο στη σελίδα του περιοδικού.

νομία της νομικής επιστήμης ως διακριτού κλάδου των κοινωνικών επιστημών, παρά την αναμφισβήτητη διαπλοκή κανονιστικού και εμπειρικού: ακόμη και σε ένα τέτοιο θέμα, με βαθιές κοινωνικές και ψυχολογικές ρίζες και συνέπειες, η *κανονιστική* πραγμάτευση είναι εφικτή, μας λέει ο μεγάλος νομικός.

2. Η πρακτική σημασία του ερωτήματος.

Το ερώτημα αν υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο εγείρεται στις περιπτώσεις εκείνες που ο ίδιος ο φορέας του δικαιώματος στη ζωή, την οποία δικαιούται να υπερασπιστεί με κάθε νόμιμο μέσο και να αξιώσει από την οργανωμένη σε κράτος κοινωνία να πράξει το ίδιο, αποφασίζει είτε να αρνηθεί το μέσο αυτό είτε να επιστρατεύσει άλλα μέσα ή/και πρόσωπα, προκειμένου, παραιτούμενος δια παντός του δικαιώματός του στη ζωή, να δώσει τέρμα σ' αυτήν. Οι θεωρητικές απαντήσεις, λοιπόν, δεν κατασκευάζονται σε βιοτικό κενό, αλλά ανταποκρίνονται σε δραματικά ερωτήματα που θέτει το ζήτημα της αυτοκτονίας και κυρίως της ποινικής κύρωσης που προβλέπεται για συμμετοχή σε αυτήν, και πλέον πιο εμφατικά τα ζητήματα της ευθανασίας, ενεργητικής ή παθητικής, όταν αυτή εκτελείται με πρωτοβουλία ή συναίνεση του ασθενούς², ζητήματα που πολλαπλασιάζονται και εντείνονται λόγω των δυνατοτήτων της ιατρικής να παρατείνει τεχνητά τη ζωή³.

Ποιο, λοιπόν, το δέον γενέσθαι όταν το πρόσωπο δεν αναζητά ή αρνείται τη θεραπεία; Όταν επιδιώκει το θάνατο; Ο Μανωλεδάκης (σ. 579) διακρίνει δύο περιπτώσεις: Στην πρώτη που η άρνηση οφείλεται σε πλημμελή ενημέρωση του ασθενούς για τη σοβαρότητα της κατάστασής του, ο γιατρός οφείλει να τον ενημερώσει πλήρως, ώστε αυτός να δύναται να λάβει συνειδητά τις αποφάσεις του. Στη δεύτερη περίπτωση, όταν η μη αναζήτηση ή άρνηση θεραπείας οφείλεται σε προσωπική επιλογή του αρρώστου, προτείνεται ο κανόνας, σύμφωνα με τον οποίο τον υπέρτατο νόμο αποτελεί η σωτηρία του ασθενούς και κατά δεύτερο λόγο η βούλησή του. Άρα, για τις περιπτώσεις στις οποίες υπάρχει σύγκρουση μεταξύ των αγαθών της ζωής, της αυτονομίας και της υγείας, ο Μανωλεδάκης (σ. 580) προτείνει μια αφηρημένη στάθμιση και *ex ante* διαβάθμισή τους: προηγείται η ζωή, έπεται η προσωπική ελευθερία και ακολουθεί η υγεία.

2. Για τις ειδικότερες μορφές που μπορεί να λάβει η ευθανασία, βλ., αναλυτικά, Π. ΒΟΥΛΤΣΟΥ, *Η ποινική προβληματική της ευθανασίας*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Σάκκουλα 2006, σ. 493 επ.· Ε. ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΟΥ, *Η ευθανασία στο ποινικό δίκαιο*, σε: Μ. ΚΑΪΑΦΑ-ΓΚΜΠΙΑΝΤΙ / Ε. ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ / Ε. ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΟΥ (επιμ.), *Ευθανασία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα 2007, σ. 137 επ. (138 επ.).

3. Ι. ΠΕΤΡΟΥ, *Η ελευθερία του ανθρώπου και τα ηθικά προβλήματα του τέλους της ζωής*, σε: *Ευθανασία*, όπ.π., σ. 61 επ. (68).

Ο παραπάνω κανόνας σημαίνει ότι αν δεν διακυβεύεται η ζωή, ο γιατρός πρέπει να απέχει της θεραπείας αποδεχόμενος τη βούληση του πλήρως ενημερωμένου και έχοντος «σώας τις φρένες» ασθενούς και να απέχει από κάθε ιατρική ενέργεια, λύνοντας την αστική σύμβαση που αρχικά είχε συναφθεί μαζί του. Εδώ το δίλημμα κρίνεται υπέρ της ελευθερίας και σε βάρος της υγείας (αλλά όχι σε βάρος της ζωής, αφού άμεσος κίνδυνος εδώ δεν υπάρχει). Μεταξύ προσωπικής ελευθερίας στη δεδομένη στιγμή και απλώς υγείας (επίσης στη δεδομένη στιγμή) προηγείται το πρώτο αγαθό. Αντιθέτως, αν κινδυνεύει η ζωή, η προσωπική ελευθερία υποχωρεί και ο γιατρός θα πρέπει να ασκήσει μια «διακριτική – ‘γλυκειά’ – πίεση», με ανθρωπιά και σεβασμό της αξιοπρέπειας του ασθενούς, λύνοντας έτσι το δίλημμα υπέρ της ζωής και σε βάρος της προσωπικής ελευθερίας (σ. 580). Την αφηρημένη αυτή στάθμιση ο Μανωλεδάκης δεν την κάνει βάσει κάποιας ηθικοπολιτικής ή πολιτικής θεωρίας αλλά (προσπαθεί να) την συνάγει από το θετό δίκαιο: ξεκινάει από το δεδομένο ότι η ζωή συνιστά (και) από νομική άποψη ανώτερο – δεν το λέει αλλά πρέπει να προσθέσει κανείς ‘έννομο’ – αγαθό σε σχέση με την προσωπική ελευθερία.

Πώς όμως θεμελιώνονται οι απαντήσεις αυτές; Μήπως υπάρχει ένα δικαίωμα στο θάνατο που θα τις ανέτρεπε; Την απάντηση μπορεί να δώσει κανείς – και δίδει ο Μανωλεδάκης, πρώτον, κατά το θετό υποσυνταγματικό, ειδικότερα το ποινικό, δίκαιο, *de lege lata* (υπό II), δεύτερον, με ερμηνεία του Συντάγματος, *de lege ferenda* (υπό III), και, τέλος, από άποψη φιλοσοφίας και επιστημολογίας του δικαίου (υπό IV). Πριν, όμως, τη σκιαγράφηση των πιθανών απαντήσεων στο ερώτημα αν υπάρχει ‘δικαίωμα’ στο θάνατο, αξίζει να ακολουθήσουμε τον Μανωλεδάκη στην εισαγωγική παράθεση των δομικών στοιχείων της έννοιας ‘δικαίωμα’.

Γ. Το Δικαίωμα: Εννοιολογικά Στοιχεία.

1. Η έννομη τάξη ως πηγή και αποδέκτης του δικαιώματος.

Σύμφωνα με τον κρατούντα στη θεωρία ορισμό, «δικαίωμα είναι η παρεχόμενη από την έννομη τάξη στο πρόσωπο εξουσία για την πραγμάτωση βιοτικού συμφέροντος»⁴ ή «για την ικανοποίηση εννόμων συμφερόντων του»⁵. Συνεπώς, το δικαίωμα «προϋποθέτει όχι μόνο φορέα, αλλά και χορηγό» και είναι μια εξουσία ανεξάρτητη καταρχήν από την

4. Γ. ΜΠΑΛΗ, *Γενικά Αρχαία του Αστικού Δικαίου*, Αθήνα: Σάκκουλας 1961⁸, § 22.

5. ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλα 2002³, σ. 224, § 19, αρ.περ. 9.

πραγματική ισχύ του φορέα του⁶. Χορηγός του δικαιώματος είναι η έννομη τάξη και άρα δεν υπάρχει «δικαίωμα» με τη νομική έννοια του όρου, και όχι ως ηθικό ή φυσικό δικαίωμα, παρά μόνο στο πλαίσιο μιας έννομης τάξης, η οποία και το αναγνωρίζει. Μέτρο, συνεπώς, της προστασίας των εννόμων αγαθών και άρα και των δικαιωμάτων είναι η έννομη τάξη⁷. Το σκεπτικό αυτό είναι συνεπές με τη θετικιστική προσέγγιση της νομικής επιστήμης, η οποία και συνδέθηκε στην πορεία της θεωρίας του δικαίου στην Ελλάδα με προοδευτικά αιτήματα όπως η αποητικοποίηση του δικαίου και η δημοκρατική του νομιμοποίηση. Προς την ίδια κατεύθυνση θα άξιζε να αντιδιαστείλει κανείς τον όρο «δικαίωμα» με τον όρο «ελευθερία»: ο πρώτος «τονίζει την αναγνωρισμένη από την έννομη τάξη αξίωση»⁸, ενώ ο δεύτερος παραπέμπει μάλλον σε μια φυσική κατάσταση ή σε μια πολιτική διεκδίκηση. Επιπλέον, το δικαίωμα, ως «εξ υποκειμένου δίκαιο», παράγει μία (ή και περισσότερες) αγωγήμη και εξαναγκαστή αξίωση.

Ειδικότερα, τα 'ατομικά' δικαιώματα ονομάζονται έτσι «επειδή εγγυώνται την ατομικότητα του ανθρώπου, αποσκοπούν δηλαδή να αποτρέψουν την απορρόφησή του σε ένα ολοκληρωτικό κράτος...»⁹. Αφενός ορίζουν την υποκειμενική κατάσταση του ατόμου, αφετέρου περιέχουν κατ' αντανάκλαση και κανόνες αποθετικής αρμοδιότητας, οριοθετούν δηλαδή τι δεν μπορεί να κάνει το κράτος¹⁰, και άρα περιορίζουν την κρατική εξουσία. Συνεπώς, όχι μόνο πηγή αλλά και αποδέκτης της αξίωσης που ενυπάρχει στο δικαίωμα είναι η έννομη τάξη, η οποία, επισημαίνει ο Μανωλεδάκης (σ. 577), προϋποθέτει «οργανωμένη κοινωνία και μια υπερέχουσα βούληση που συντηρεί και εγγυάται τη διατήρηση της οργάνωσης». Η σύμπτωση αυτή πηγής και αποδέκτη δεν είναι τυχαία αλλά λογικά αναγκαία.

2. Φορέας του δικαιώματος.

Φορέας του δικαιώματος είναι το πρόσωπο, είτε φυσικό είτε – στις περιπτώσεις που συνάδει προς τη φύση του δικαιώματος – και νομικό¹¹. Το (φυσικό) πρόσωπο παύει να

6. Π.Δ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 2010³, σ. 4, αρ.περ. 2.

7. Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Η σχετικότητα της ποινικής προστασίας*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλα 1980, σ. 25, 29.

8. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Ατομικά Δικαιώματα*, σ. 7, αρ.περ. 9.

9. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Ατομικά Δικαιώματα*, σ. 6, αρ.περ. 6.

10. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Ατομικά Δικαιώματα*, σ. 9, αρ.περ. 13.

11. Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη 2006, σ. 51.

υπάρχει με το θάνατό του (άρθρ. 35 ΑΚ), ο οποίος νοείται ως εγκεφαλικός θάνατος¹², επέρχεται με τη νέκρωση του εγκεφαλικού στελέχους, με βάση τα διδάγματα της ιατρικής επιστήμης, και επιφέρει ανεπανόρθωτη απώλεια της ικανότητας για συνείδηση σε συνδυασμό και για αυτόνομη αναπνοή¹³.

Ο Μανωλεδάκης επιμένει στη χρήση του όρου «πρόσωπο» ως φορέα του δικαιώματος αντί του από άλλους συγγραφείς χρησιμοποιούμενου όρου ‘άτομο’¹⁴. Ούτε αυτή η επιλογή είναι τυχαία, αντιθέτως κρύβει πίσω της μία ολόκληρη φιλοσοφία σχετική με την πρόσληψη της έννοιας ‘δικαίωμα’ και μια συνολική αντίληψη για τη λειτουργία των δικαιωμάτων: Το «άτομο» υποδηλώνει μια ανεξάρτητη αυτοτέλεια· το ‘πρόσωπο’ μια εξαρτημένη από την ύπαρξη άλλου προσώπου αυτοτέλεια: «είναι μία *όψη-προς-τι*, έχοντας σημείο αναφοράς την παράλληλη ύπαρξη προσώπων» (σ. 578). Τα δικαιώματα δεν αποδίδονται σε μονάδες ξεκομμένες μεταξύ τους, σε ‘ά-τομα’ που συνυπάρχουν και «αποτελούν απλώς ένα σωρό» αλλά σε ‘πρόσωπα’, που δεν αθροίζονται απλώς αριθμητικά, αλλά συναποτελούν το κοινωνικό σύνολο *λειτουργικά* (σ. 578).

3. Εξουσία για υπεράσπιση βιοτικού ή έννομου συμφέροντος.

Η εξουσία παρέχεται από την έννομη τάξη στο πρόσωπο για την πραγμάτωση βιοτικού ή έννομου συμφέροντός του. Όπως ήδη λέχθηκε, η εξουσία αυτή πηγάζει και παρέχεται από την κρατική εξουσία και κατευθύνεται καταρχήν και κατά κύριο λόγο προς την κρατική εξουσία, η οποία μπορεί με όλα τα νόμιμα μέσα να εξαναγκαστεί από το πρόσωπο σε πράξεις ή παραλείψεις, προκειμένου να μην προσβάλει το δικαίωμά του ή ακόμη και για να διευκολύνει την άσκησή του εκ μέρους του φορέα του.

‘Συμφέρον’ μας θυμίζει ο Μανωλεδάκης, είναι ό,τι ωφελεί, ό,τι είναι χρήσιμο ή φέρνει κέρδος σε κάποιον¹⁵. ‘Βιοτικό’ είναι ό,τι ωφελεί τη ζωή ή είναι χρήσιμο για την προ-

12. Σ. ΜΠΑΛΟΓΙΑΝΝΗ, *Ο εγκεφαλικός θάνατος: θάνατος ή ζωή*; Εγκέφαλος 1/2000, σ. 1 επ., σε: <http://www.encephalos.gr/full/37-1-01g.htm> (πρόσβαση: 09.09.2012)· Μ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΥ-ΠΕΦΤΟΥΛΙΔΟΥ, *Η έννοια του εγκεφαλικού θανάτου*, Ελληνικό Περιοδικό Περιεγχειρητικής Ιατρικής 3/2005, σ. 27 επ., <http://anesthesia.gr/download/journal/2005/3.pdf> (πρόσβαση: 09.09.2012)· Ι. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ, *Το Πρόβλημα της Ευθανασίας*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Σάκκουλα 1999, σ. 17 επ. Βλ. και ΒΟΥΛΤΣΟΥ, *Η ποινική προβληματική της ευθανασίας*, όπ.π., σ. 151 επ.

13. Πρβλ. απόφαση με αριθμό 9/20.03.1985 του Κεντρικού Συμβουλίου Υγείας.

14. Πρβλ και Μ. ΚΑΡΑΣΗ, *Βιοτεχνολογία και Δίκαιο*, ΕλλΔικ 2001, σ. 1208 επ.

15. Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ιδρύματος Μαμόλη Τριανταφυλλίδη), έκδ. 1998 (1999), σ. 1282.

ώθηση της ζωής¹⁶. Τέλος, 'έννομο' είναι το συμφέρον που αναγνωρίζεται από το νόμο και δεν έρχεται σε αντίθεση με αυτόν¹⁷, είναι δηλαδή σύννομο (σ. 579).

II. Η απάντηση από το ποινικό δίκαιο.

A. Η ποινικοποίηση της συμμετοχής σε αυτοκτονία.

1. ...ως απόδειξη της ανυπαρξίας ενός δικαιώματος στο θάνατο.

Κατά το άρθρο 300 ΠΚ (ανθρωποκτονία με συναίνεση), «όποιος αποφάσισε και εκτέλεσε ανθρωποκτονία ύστερα από σπουδαία και επίμονη απαίτηση του θύματος και από οίκτο γι' αυτόν που έπασχε από ανίατη ασθένεια τιμωρείται με φυλάκιση» (από 10 ημέρες έως 5 χρόνια). Πρόκειται για ανθρωποκτονία με δόλο, η οποία, όμως, τελείται με κίνητρα ανθρωπιστικά, βάσει της επιθυμίας του θύματος, και γι' αυτό τιμωρείται με ποινή ηπιότερη από εκείνη που προβλέπεται στο άρθρ. 299 ΠΚ. Πάντως, ο δράστης δεν απαλλάσσεται τελείως της ποινής, όπως θα έπρεπε να συμβαίνει αν το πρόσωπο είχε το δικαίωμα διάθεσης της ζωής του κατά το δοκούν και άρα διέθετε την εξουσία να αναγκάζει και άλλους σε πράξη προς εκπλήρωση του δικαιώματός του αυτού.

Προς την ίδια κατεύθυνση, το άρθρ. 301 ΠΚ προβλέπει ότι όποιος παρέχει βοήθεια κατά την τέλεση μιας αυτοκτονίας στον αυτόχειρα τιμωρείται με φυλάκιση¹⁸. Αν η πράξη της αυτοκτονίας αυτή καθεαυτή δεν ήταν παράνομη, ουδείς θα διανοούνταν να θεωρήσει αξιόποινη τη συμμετοχική πράξη, το αντίθετο μάλιστα. Εξάλλου, η παράλειψη να εμποδίσεις κάποιον να αυτοκτονήσει, αν είχες τη δυνατότητα να το κάνεις χωρίς κίνδυνο της δικής σου ζωής ή υγείας, τιμωρείται με φυλάκιση ως ένα έτος κατά το άρθρο 307 ΠΚ, ενώ μπορεί να τιμωρηθεί και ως συμμετοχή σε αυτοκτονία, με φυλάκιση έως πέντε χρόνια, κατά το άρθρ. 301 ΠΚ, αν υπάρχει νομικός δεσμός μεταξύ εκείνου που παραλείπει και του αυτόχειρα, που υποχρεώνει σε αμοιβαία παροχή βοήθειας (όπως, π.χ., σχέση γονέα και τέκνου, συζυγική σχέση κλπ.)¹⁹. Συνεπώς, από το άρθρο 301 ΠΚ, ο Μανω-

16. Στο ίδιο λεξικό, σ. 274.

17. Στο ίδιο λεξικό, σ. 471.

18. Πρβλ., αντίθετα, τη σχετική πρόβλεψη του ελβετικού Ποινικού Κώδικα (άρθρ. 115), από την οποία συνάγεται ερμηνευτικά με ένα επιχειρήμα a contrario το επιτρεπτό της συνδρομής σε αυτοκτονία: 'Κάθε πρόσωπο που με εγωιστικά κίνητρα υποκινεί ή συνδράμει άλλον να τελέσει ή να αποπειραθεί να τελέσει αυτοκτονία, εφόσον τελέστηκε η αυτοκτονία ή έγινε απόπειρά της, τιμωρείται με ποινή φυλάκισης που δεν υπερβαίνει τα πέντε χρόνια ή σε χρηματική ποινή'.

19. Έτσι Ν. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ, *Ποινικών Δίκαιον*, Ειδικών Μέρους, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκ-

λεδάκης συνάγει τον άδικο χαρακτήρα της αυτοκτονίας στη συνείδηση του νομοθέτη²⁰.

Αντιθέτως, η απόπειρα δεν τιμωρείται επειδή η ποινή στην περίπτωση του προσώπου που έχει αποφασίσει να επιφυλάξει για τον εαυτό του την εσχάτη των ποινών δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει ούτε προληπτικά ούτε κατασταλτικά²¹. Πειστική είναι εξάλλου και η σκέψη ότι το ατιμώρητο της αυτοκτονίας ερείδεται όχι μόνο στην αναποτελεσματικότητα της ποινής και στο αδιέξοδο της ταύτισης υποκειμένου και αντικειμένου του εγκλήματος, αλλά και σε μια ηθική θεμελίωση που αφορά την «εσώτατη σφαίρα της ατομικής ζωής και βιοθεωρίας του ανθρώπου»²². Ο νομοθέτης, λοιπόν, δεν προβλέπει ποινικές κυρώσεις για το υποκείμενο της αυτοκαταστροφικής πράξης, χωρίς να σημαίνει ότι αναγνωρίζει «δικαίωμα σε αυτοκαταστροφή».

Εξάλλου, εφόσον το δικαίωμα είναι εξουσία, αν υπήρχε «δικαίωμα στο θάνατο», το άτομο θα μπορούσε όχι μόνο το ίδιο να προβεί σε αυτοκτονία, αλλά και να αξιώσει συνδρομή άλλου και του ίδιου του κράτους. Συνεπώς, δεν θα τιμωρούνταν η συμμετοχή σε αυτοκτονία, αφού η πράξη αυτή δεν θα αποτελούσε ετεροπροσβολή, αλλά συνδρομή σε ενάσκηση δικαιώματος. Αντιθέτως, θα έπρεπε να τιμωρείται όποιος εμποδίζει άλλον να αυτοκτονήσει, αφού η ενέργειά του θα συνιστούσε παρακώλυση στην άσκηση δικαιώματος. Αυτά όμως δεν ισχύουν, συνεπώς, κατά το θετικό δίκαιο, δεν αναγνωρίζεται δικαίωμα στο θάνατο.

κουλας 1974, σ. 33-34· Τ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, *Μαθήματα Ποινικού Δικαίου*, Ειδικόν Μέρος, τ. α', Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα 1979, σ. 74· διαφοροποιημένα Ε. ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΟΥ, *Εγκλήματα κατά της ζωής* (Άρθρα 299-307 ΠΚ), Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2001², σ. 513· *contra* Δ. ΚΙΟΥΠΗΣ, *Συμμετοχή σε αυτοκτονία* (301.Π.Κ.) - *Ερμηνεία μίας αμφιλεγόμενης διάταξης*, σε: Ν. ΚΟΥΡΑΚΗ (επιμ.), *Μνήμη Π. Ι. Δασκαλόπουλου*, Κ. Σταμάτη, Χρ. Μπάκα, Α. Μελέτες Ποινικού Δικαίου, Αθήνα: εκδ. Αντ. Σάκκουλα 1996, σ. 137 επ. (159), ο οποίος θεωρεί ότι ο τρίτος είναι νομικά υποχρεωμένος να μην εμπλακεί στην αυτοκτονία ή την απόπειρά της, όχι όμως και να την αποτρέπει.

20. Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο: Γενική Θεωρία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα, 2004, § 996, και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η σχετικότητα της ποινικής προστασίας*, όπ.π., σ. 41. Έτσι και ο Α. ΠΑΠΑΔΑΜΑΚΗΣ, *Εγκλήματα κατά της στρατιωτικής υπηρεσίας: άρθρα 202-206 Π.Κ.*, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας 1990, σ. 13.

21. Έτσι, Τ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ, *Η συναίνεσις του παθόντος*, Θεσσαλονίκη: [χ.ό.] 1951, σ. 145 επ.· ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ, *Η σχετικότητα της ποινικής προστασίας*, όπ.π., σ. 41 επ.

22. Κ. ΣΤΑΜΑΤΗ, *Για μια ανάλυση του άρθρου 300 Π.Κ. και ορισμένων συναφών θεμάτων*, Επ. Επ. Αρμενόπουλου 1980, σ. 153 επ.

2. ...και ο αντίλογος.

Η αντίθετη άποψη²³ ξεκινάει από το δεδομένο ότι η απόπειρα αυτοκτονίας δεν τιμωρείται. Συνεπώς, η αυτοκτονία δεν είναι άδικη πράξη, καθώς αν ήταν θα έπρεπε να τιμωρούνταν και η απόπειρα. Προς επίρρωση της άποψης αυτής γίνεται επίκληση και της Αιτιολογικής Έκθεσης του Ποινικού Κώδικα, όπου υπό το άρθρ. 279 του Σχεδίου σημειώνεται ότι «Η αυτοκτονία δεν αναγράφεται υπό των νεωτέρων νομοθετών μεταξύ των τιμωρητέων πράξεων, θεωρηθέντος ότι δικαιούται έκαστος να διαθέσει την ιδίαν ζωήν»²⁴.

Αν, όμως, η αυτοκτονία αυτή καθεαυτήν δεν είναι άδικη πράξη, τότε θα έπρεπε να μην τιμωρείται ούτε η συμμετοχή σε αυτή, που ωστόσο, όπως είδαμε, τιμωρείται (με ποινή φυλάκισης μέχρι πέντε χρόνια). Στο επιχείρημα αυτό αντιπαρατίθεται η άποψη ότι στο ποινικό δίκαιο η ύπαρξη κυρωτικού κανόνα δεν συνιστά επαρκή απόδειξη για την ύπαρξη αδικού: «το άδικο υπάρχει ή δεν υπάρχει, με αντικειμενικά κριτήρια, ανάλογα με το αν υπάρχει πράξη προσβολής έννομου αγαθού»²⁵. Εξάλλου, «από τη σιωπή του νομοθέτη δεν μπορεί να συναχθεί ότι θεμελιώνεται ποινικό άδικο (της αυτοκτονίας), ακόμη και αν αυτός ωθήθηκε στην τιμώρηση της συμμετοχής σε αυτοκτονία από ‘καταδικαστικές’ της αυτοκτονίας ψυχολογικές ή ηθικολογικές στάσεις...»²⁶, ιδίως, μάλιστα, ενόψει και της αναφοράς στην Αιτιολογική Έκθεση του ΣχΠ.Κ. του 1929/33 ότι η αυτοκτονία μένει ατιμώρητη, επειδή «έκαστος δικαιούται να διαθέσει την ιδίαν αυτού ζωήν»²⁷. Εξάλλου, η αυτοκτονία, ως πράξη αυτοκαταστροφής, δεν αποτελεί καν ‘πράξη’ με την τεχνική έννοια του όρου στο ποινικό δίκαιο, καθώς δεν απευθύνεται σε άλλον²⁸. Η τυποποίηση της υποβοήθησης σε αυτοκτονία θα μπορούσε τότε να δικαιολογηθεί βάσει της σκέψης ότι οι

23. Ν. ΜΠΙΤΖΙΛΕΚΗΣ, *Η συμμετοχική πράξη: δογματική θεμελίωση του φαινομένου της συμμετοχής και του παρακολουθηματικού χαρακτήρα της*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα 1990, σ. 214-5· Γ. ΠΑΝΟΥΣΗΣ, *Η έννοια του θανάτου στο Ποινικό Δίκαιο*, ΝοΒ 1978, σ. 83 επ· Ν. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, *Ποινική ευθύνη από αυτοκαταστροφικές πράξεις*, Ελληνική Επιθεώρηση Εγκληματολογίας 1991, σ. 58 επ. (65 επ.).

24. Όπως αναφέρεται σε ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο*, 2004, όπ.π., σ. 583, υποσημ. 52, ο οποίος, όμως, από την ποινικοποίηση της συμμετοχής σε αυτοκτονία συνάγει ότι την παραπάνω άποψη δεν υιοθετεί τελικά ο ελληνικός Ποινικός Κώδικας.

25. ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΟΥ, όπ.π., σ. 152-153.

26. Χ. ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, *Η συμμετοχή σε αυτοκτονία - Μία συναφής προς την ετεροπροβολή της ζωής εφεδρική αντικειμενική υπόσταση*, Αθήνα: Π.Ν. Σάκκουλας 1997, σ. 9.

27. ΑιτΕκθΣχΠΚ, σ. 454, 455.

28. ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΟΥ, *Η ευθανασία στο ποινικό δίκαιο*, όπ.π., σ. 147.

τρίτοι συμμετοχοί δεν μπορούν να επικαλεστούν την έτσι κι αλλιώς υποκειμενική αξιολόγηση του αυτόχειρα για μια πράξη που για τους ίδιους συνιστά ετεροπροσβολή²⁹.

Σύμφωνα με το ίδιο σκεπτικό, αυτός που εμποδίζει άλλον να αυτοκτονήσει – παρόλο που προσβάλλει το δικαίωμα του υποψήφιου αυτόχειρα στο θάνατο – δεν τιμωρείται λόγω άρσης του άδικου χαρακτήρα της πράξης του εξαιτίας της κατάστασης ανάγκης (άρθρ. 25 ΠΚ). Κατά τον Μανωλεδάκη (σ. 582, υποσημ. 48), ωστόσο, το άρθρ. 25 ΠΚ δεν μπορεί να έχει εφαρμογή «σε περιπτώσεις στις οποίες η σύγκρουση αγαθών προκαλείται από επιλογές του ίδιου του φορέα τους, κάτι που συμβαίνει σε όλες τις συνειδητές περιπτώσεις αυτοπροσβολής. ... Συνεπώς, η επέμβαση για τη σωτηρία του αυτόχειρα παρά τη θέλησή του δικαιολογείται γιατί η πράξη της αυτοκτονίας είναι άδικη» (Μανωλεδάκη, σ. 582, υποσ. 48).

B. Ανωτερότητα της Ζωής.

Από το ποινικό δίκαιο αντλεί επιχειρήματα ο Μανωλεδάκης (σ. 580) και για να θεμελιώσει την ανωτερότητα της ζωής έναντι της ελευθερίας και της αυτονομίας του προσώπου, και άρα, κατά λογική συνεπαγωγή, και την έλλειψη νομικής εξουσίας, δηλαδή ‘δικαιώματός’ του να διαθέτει τη ζωή του βάσει της αυτονομίας του. Ειδικότερα, επικαλείται ότι, πρώτον, η θανατική ποινή (όπου ισχύει) αποτελεί επαχθέστερη κύρωση σε σχέση με την ισόβια κάθειρξη, δηλαδή τη στέρηση της ελευθερίας· και, δεύτερον, ότι οι προβλεπόμενες για προσβολή της ζωής ποινές είναι βαρύτερες από εκείνες για προσβολή της προσωπικής ελευθερίας (άρθρ. 299 και 322 επ. ΠΚ). Ωστόσο, το επιχείρημα αυτό θέτει το ζήτημα της ιεράρχησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων και άρα των συνταγματικών διατάξεων, το οποίο ερεiidεται και θα συζητηθεί στο επόμενο κεφάλαιο, όπου και θα εξετάσουμε το ερώτημα αν υπάρχει «δικαίωμα στο θάνατο», υπό το πρίσμα του Συντάγματος.

Περαιτέρω, η υπόθεση περί ανωτερότητας της ζωής έναντι της αξιοπρέπειας δεν επιβεβαιώνεται από την καινοτομική ρύθμιση του άρθρ. 29 παρ. 1 Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας (ν. 3418/2005), σύμφωνα με την οποία σε περιπτώσεις εξάντλησης όλων των μέσων ο ιατρός οφείλει να ακολουθεί μόνο μια «παρηγορητική» ή ανακουφιστική αγωγή. Με τη διάταξη αυτή το δικαίωμά μας φαίνεται να νομιμοποιεί την παθητική ευθανασία, το δικαίωμα δηλαδή να αφήνεις κάποιον να πεθάνει (letting die), όταν οποιαδήποτε ιατρική ενέργεια κρίνεται μάταιη³⁰. Στο συμπέρασμα ότι η παθητική ευθανασία που πραγ-

29. Τ. ΒΙΔΑΛΗ, *Βιοδίκαιο*, Πρώτος Τόμος: Το πρόσωπο, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα 2007, σ. 100-1.

30. Βλ. Τ. ΒΙΔΑΛΗ, *Ευθανασία και Σύνταγμα*, σε: ΚΑΪΑΦΑ-ΓΚΜΠΙΑΝΤΙ / ΚΟΥΝΟΥΓΕΡΗ-ΜΑΝΩ-

ματοποιείται με τη διακοπή της φαρμακευτικής αγωγής σε συναινούντα, πάσχοντα από ανίατη ασθένεια, δεν αποτελεί έγκλημα, είχε καταλήξει, εξάλλου, και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου με βάση την ΕΣΔΑ³¹.

III. Η απάντηση από το Σύνταγμα.

Από συνταγματικής άποψης τίθεται το ερώτημα μήπως η ποινική μεταχείριση της συμμετοχής σε αυτοκτονία (άρθρ. 301 ΠΚ) και της με συναίνεση ανθρωποκτονίας (άρθρ. 300 ΠΚ) είναι αντισυνταγματική βάσει ενός συνταγματικά εκπορευόμενου 'δικαιώματος στο θάνατο'.

Δεδομένου ότι ρητά δεν τυποποιείται στο Σύνταγμα (ή σε υποσυνταγματικό ή υπερθετικό κείμενο) ένα «δικαίωμα στο θάνατο», αυτό θα μπορούσε θεωρητικά να συναχθεί ερμηνευτικά ως συναγόμενο από άλλο συνταγματικό δικαίωμα. Έχει προταθεί στη θεωρία ότι ένα τέτοιο δικαίωμα θα μπορούσε να απορρέει είτε από το δικαίωμα στη ζωή, ως αρνητική όψη του, είτε ως έκφανση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, είτε, τέλος, να πηγάζει από την αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ειδικά στην περίπτωση της ευθανασίας. Τις θεωρητικές αυτές προτάσεις θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

A. Το Δικαίωμα στη Ζωή.

Στη θεωρία έχει υποστηριχθεί ότι το δικαίωμα στο θάνατο μπορεί να συναχθεί ερμηνευτικά ως η άλλη όψη του «δικαιώματος στη ζωή» ή «δικαιώματος ζωής»³². Το ερώτημα που εγείρεται είναι διπλό: μήπως το Σύνταγμα επιτρέπει ή επιβάλλει τη σχετικοποίηση του δικαιώματος ζωής, υπό κάποιους όρους; Ειδικότερα: είναι συνταγματική η ρύθμιση που επιτρέπει, έστω υπό όρους, την επίσπευση ή επέλευση του θανάτου; Αντιστρόφως, είναι αντισυνταγματική η ποινικοποίηση της συνδρομής σε αυτοκτονία μετά από επίμονη απαίτηση του ασθενούς;

ΛΕΔΑΚΗ / ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΟΥ (επιμ.), *Ευθανασία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007, σ. 129-135 (130). Λ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑ, *Η ευθανασία και το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, Αθήνα: εκδ. Εστία 1987, σ. 59. Σ' αυτή την περίπτωση, η αποδοχή της επέλευσης του θανάτου γίνεται αποδεκτή και από αντίπαλους της ευθανασίας, όπως ο Ε. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Ευθανασία: Η άποψη ενός ιατρού*, σε: Ν. ΚΟΥΡΑΚΗ / Κ. ΣΠΙΝΕΛΛΗ (επιμ.), *Η ευθανασία ένα ακανθώδες ζήτημα*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Σάκκουλα 2008, σ. 91 επ. (97).

31. ΕΕΔΑ, απόφαση *Widmer κ. Ελβετίας*, Ν° 20527/92, 10.02.1993.

32. Αυτό τον όρο προτείνει ως ορθότερο ο ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Ατομικά Δικαιώματα*, όπ.π., σ. 235, αρ. περ. 317.

Έχοντας επαρκώς αναλύσει και αποσυνθέσει «εις τα εξ'ων συνετέθη» στοιχεία το «δικαίωμα» εν γένει, πρέπει κανείς να διερευνήσει το συγκεκριμένο δικαίωμα στη ζωή για να απαντήσει πιο εμπεριστατωμένα στο ερώτημα αν αυτό εμπεριέχει όχι μόνο την εξουσία κάθε ανθρώπου επί της ζωής του, και άρα και την αξίωση προστασίας αυτής, αλλά και το δικαίωμα στο θάνατο.

1. Περιεχόμενο και τυποποίηση του δικαιώματος.

Το δικαίωμα στη ζωή τυποποιείται τόσο στο Σύνταγμα όσο και σε άλλα κείμενα προστασίας θεμελιωδών δικαιωμάτων διεθνούς δικαίου και συνταγματικής περιοχής, όπως στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρ. 2 ΕΣΔΑ), το Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης (άρθρ. 2 παρ. 1), το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (άρθρ. 6 ΔΣΑΠΔ)³³ και άλλα διεθνή κείμενα³⁴. Στο ελληνικό Σύνταγμα το δικαίωμα αυτό τυποποιείται συνταγματικά στο άρθρ. 5 παρ. 2, το οποίο εγγυάται ότι «Όλοι όσοι βρίσκονται στην ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής... τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων», ανάγοντας έτσι τη ζωή όχι μόνο σε εξ'υποκειμένου δικαίωμα, αλλά και σε αντικειμενικά προστατευόμενη αξία³⁵. Αντίστοιχα, το άρθρ. 2 ΕΣΔΑ προβλέπει ότι: «Το δικαίωμα εκάστου προσώπου εις την ζωήν προστατεύεται υπό του νόμου», ενώ με ακόμη πιο λιτή διατύπωση ο Χάρτης (άρθρ. 2) εγγυάται ότι «Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στη ζωή».

Βιοτικό ή έννομο συμφέρον προς προστασία του οποίου ο φορέας του δικαιώματος εξοπλίζεται με την εξουσία που του δίδει η έννομη τάξη είναι εδώ η ζωή, όχι μόνο ως βιολογικό γεγονός, το αντίθετο του θανάτου, αλλά και με την κοινωνική της σημασία και αξία³⁶, όπως αποδεικνύει και η αποδοχή από την έννομη τάξη του εγκεφαλικού θανάτου ως κριτηρίου επέλευσης του τέλους της ζωής³⁷. Η κοινωνική της σημασία δεν σχετικοποιεί, ωστόσο, την προστασία της ζωής ως βιολογικού γεγονότος, ανεξαρτήτως άλλων κοινωνικών ή πολιτικών ιδιοτήτων³⁸. Η αξιωματική αυτή παραδοχή έχει αρκετές κανονι-

33. Ν. 2462/1997, Α' 25

34. Πρβλ. Κ. ΦΙΝΟΚΑΛΙΟΤΙΣ, *Der Schutz der Rechts auf Leben im Völkerrecht nach dem zweiten Weltkrieg*, Διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο Μονάχου, 1977, passim· Γ. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ, *Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 1993, σ. 27.

35. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Υπεράσπιση* 1994, σ. 529.

36. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΥ, *Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, σ. 16, 25.

37. Βλ. Ν. 1383/1983, άρθρ. 7 παρ. 4-5.

38. ΦΙΝΟΚΑΛΙΟΤΙΣ, *Der Schutz der Rechts auf Leben*, όπ.π., σ. 48-9.

στικές συνέπειες. Καταρχάς, εφόσον η ζωή νοείται ως βιολογικό γεγονός, ανεξαρτήτως ποιότητας ή ποσότητας, κάθε πρόσωπο, και αυτό που κατά τη γέννησή του δεν είναι βιώσιμο και αυτό που είναι ανίατα άρρωστο ή ετοιμοθάνατο, έχει δικαίωμα να ζηήσει έως τη φυσική επέλευση του θανάτου του (σ. 579). Συνεπώς, δεν μπορεί να νοηθεί «ζωή ανάξια να την ζήσει κανείς» (*lebensunwertes Leben*)³⁹ λόγω της σωματικής ή διανοητικής κατάστασης του ζώντος ατόμου⁴⁰, θεωρητική κατασκευή που θυμίζει πρακτικές της ναζιστικής Γερμανίας⁴¹. Επίσης, το άρθρο 5 παρ. 2 Σ δεν προστατεύει το πρόσωπο από το βιολογικό, όχι όμως και από τον πολιτικό θάνατο, χωρίς βέβαια ο τελευταίος να επιτρέπεται, αφού θα ερχόταν σε αντίθεση με το άρθρ. 2 παρ. 1 Σ (ανθρώπινη αξία).

Το δικαίωμα στη ζωή θεωρείται τόσο σε φιλοσοφικό⁴² όσο και σε νομικό επίπεδο ως «απόλυτο δικαίωμα». Κατά τη διατύπωσή του τουλάχιστον, το Σύνταγμα φαίνεται να προστατεύει τη ζωή με τρόπο απόλυτο, ενώ την προσωπική ελευθερία με τρόπο σχετικό, όπως συνάγεται από την αντιπαράβολή των διακριτών παραγράφων του άρθρ. 5 Σ: της παρ. 2 εδ. α'⁴³ αφενός, όπου τυποποιείται το δικαίωμα στη ζωή, και των παρ. 1⁴⁴ (ελεύθερη ανάπτυξη

39. Πρβλ. και την απόφαση BVerfGE 39, 1, 36 επ., σύμφωνα με την οποία «η κατοχύρωση του αυτονόητου δικαιώματος στη ζωή, σε αντίθεση με το Σύνταγμα της Βαϊμάρης, εξηγείται κυρίως ως αντίδραση στην εξάλειψη της λεγόμενης 'ανάξιας να βιωθεί ζωής' (*lebensunwertes Leben*) από το ναζιστικό καθεστώς». Πρβλ. FERENIKI PANAGOPOULOU-KOUTNATZI, *Die Selbstbestimmung des Patienten. Eine Untersuchung aus verfassungsrechtlicher Sicht*, Duncker & Humblot: Berlin 2009, σ. 66.

40. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Ατομικά Δικαιώματα*, όπ.π., σ. 241, αρ. περ. 323.

41. Πρόκειται για το διάταγμα της 01.09.1939 της ναζιστικής Γερμανίας που προέβλεπε τη θάναση των ατόμων που έπασχαν από ανίατες ψυχικές ασθένειες, και αργότερα των ΑΜΕΑ και αθίγανων, επειδή η ζωή τους θεωρήθηκε «ανάξια να τη ζει κανείς». Πρβλ. FINOKALIOTIS, *Der Schutz der Rechts*, όπ.π., σ. 85 επ.· Ε. ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΟΥ, *Το πρόβλημα της ευθανασίας*, Μνήμη Π, Δασκαλόπουλου, Σταμάτη, Μπάκα, όπ.π., σ. 401 επ. (410)· ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Ευθανασία*, όπ.π., σ. 92.

42. Πρβλ., ωστόσο, την αντίθετη, προκλητική και αντιανθρωπιστική άποψη του P. SINGER, *Voluntary Euthanasia: a utilitarian perspective*, *Bioethics* 2003, σ. 526 επ., σύμφωνα με την οποία η ζωή δεν αποτελεί ένα απαραβίαστο δικαίωμα και δεν υπάρχει κανένας πειστικός λόγος να διαφοροποιήσουμε τη ζωή ενός ανθρώπου με διανοητική ικανότητα αντίστοιχη με κάποιο άλλο ζωικό είδος από ένα έμβιο ον του είδους αυτού.

43. Άρθρ. 5 παρ. 2 εδ. α+β' Σ: «Όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων. Εξαιρέσεις επιτρέπονται στις περιπτώσεις που προβλέπει το διεθνές δίκαιο».

44. 1. «Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμ-

της προσωπικότητας, όπου και προβλέπεται η γνωστή τριάδα των περιορισμών: «δικαιώματα των άλλων, το Σύνταγμα και τα χρηστά ήθη») και παρ. 3 (προσωπική ελευθερία)⁴⁵.

Θεωρούμενο ως απόλυτο, το δικαίωμα στη ζωή αξιώνει και απόλυτης προστασίας⁴⁶. Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δεν ανταποκρίνεται στα πράγματα⁴⁷. Επιπλέον, αν γίνει δεκτός ο απόλυτος χαρακτήρας του, τότε το δικαίωμα μετατρέπεται σε υποχρέωση, και συνάγεται το συμπέρασμα ότι «ο άνθρωπος, όσον περιέργως και να ηχή τούτο, έχει νομικήν υποχρέωσιν να ζή»⁴⁸. Εξού και η αυτοκτονία, παρότι όχι ποινικά κυρώσιμη, πρέπει να θεωρείται καταδικασμένη στη συνείδηση του νομοθέτη⁴⁹. Στην άποψη αυτή βεβαίως προβάλλεται το αντεπιχείρημα ότι δύσκολα μπορεί να επιφορτιστεί κανείς με νομική υποχρέωση έναντι του εαυτού του, τουλάχιστον σε ένα δικαιοκτικό σύστημα απογαλακτισμένο από μια ηθική με αντικειμενική - καταναγκαστική ισχύ⁵⁰. Συνεπώς, 'αυτοαναφορικές' υποχρεώσεις δεν είναι νομικές και ως ηθικές δεν παράγουν δικαιοκτική δέσμευση⁵¹.

2. Φύση και νομική προστασία του δικαιώματος.

Το δικαίωμα στη ζωή ως ατομικό - αμυντικό δικαίωμα έχει ως πρώτο και κύριο αποδέκτη το κράτος: το τελευταίο, όχι απλώς δεν επιτρέπεται να προσβάλλει το δικαίωμα αυτό, αλλά και υποχρεούται να παρέχει τις απαραίτητες προς την προστασία του εγγυήσεις

μετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη.

45. 3. «Η προσωπική ελευθερία είναι απαραβίαστη. Κανένας δεν καταδιώκεται ούτε συλλαμβάνεται ούτε φυλακίζεται ούτε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο περιορίζεται, παρά μόνο όταν και όπως ορίζει ο νόμος».

46. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *όπ.π.*, σ. 18 επ.

47. Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια: Έννομο αγαθό ή απόλυτο όριο στην άσκηση εξουσίας;*, σε: Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ / C. PRITTWITZ (επιμ.), *Η ποινική προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας*, Ελληνογερμανικό συμπόσιο, Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα 1997, σ. 9 επ. (16).

48. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ, *Ποινικόν Δίκαιον*, *όπ.π.*, σ. 28. *Contra* ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΟΥ, *Εγκλήματα κατά της ζωής*, σ. 155-6, Κ. ΒΟΥΓΙΟΥΚΑΣ, *Ευθανασία και Ανθρωποκτονία εν συνανέσει*, Αφιέρωμα εις τον Κ. Βαβούσκον, Δ', Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα 1991, σ. 49 επ. (68)· ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ, *Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, σ. 75· ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, *Ποινική ευθύνη από αυτοκαταστροφικές πράξεις*, *όπ.π.*, σ. 58 επ.· ΒΟΥΛΤΣΟΥ, *Η ποινική προβληματική της ευθανασίας*, *όπ.π.*, σ. 173· ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΙ, *Die Selbstbestimmung des Patienten*, *όπ.π.*, σ. 35 επ.

49. Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Η σχετικότητα της ποινικής προστασίας*, σ. 41.

50. ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, *Η συμμετοχή σε αυτοκτονία*, *όπ.π.*, σ. 8

51. Έτσι ΜΠΗΤΖΙΛΕΚΗΣ, *Η συμμετοχική πράξη*, *όπ.π.*, σ. 214 επ.

(φύλαξη και ποινική καταστολή). Συνεπώς, το πρωταρχικό και αναμφισβήτητο περιεχόμενο του δικαιώματος είναι ότι κάθε είδους κρατικά διεξαγόμενη ή διευθυνόμενη ευθανασία ή ευγονική πολιτική θα παραβίαζε ευθέως το Σύνταγμα. Το άρθρ. 5 παρ. 2 Σ, όμως, δεν είναι μόνο ένα ατομικό, «εξ υποκειμένου» δικαίωμα, αλλά αποτελεί και έναν αντικειμενικό κανόνα δικαίου, που υποχρεώνει το κράτος όχι μόνο να απέχει το ίδιο από κάθε προσβολή της ζωής αλλά και να λαμβάνει τα κατάλληλα μέτρα για την προστασία της (Schutzgebotfunktion)⁵². Υπό αυτή την έννοια, τα δικαιώματα και οι ελευθερίες του ατόμου δεν λειτουργούν μόνο ως «δικαιώματα του υποκειμένου» αλλά και... ως «εγγυήσεις θεσμικού χαρακτήρα»⁵³.

Προς πλήρωση αυτής της κρατικής αρμοδιότητας, το ποινικό δίκαιο έρχεται να προσφέρει την υποσχεθείσα από το Σύνταγμα προστασία της ανθρώπινης ζωής και έναντι τρίτων δια των κυρώσεων που προβλέπει: Όποιος προσβάλλει το δικαίωμα κάποιου προσώπου στη ζωή στερώντας του την τελευταία, είτε από αμέλεια (άρθρ. 302 ΠΚ⁵⁴) είτε από πρόθεση (άρθρ. 299 ΠΚ⁵⁵), διαπράττει αξιόπονη πράξη και τιμωρείται.

3. Υπεροχή του δικαιώματος στη ζωή έναντι άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων;

Σύμφωνα με τον Μανωλεδάκη, κατά τα ήδη εκτεθέντα, όταν εγείρεται δίλημμα μεταξύ προσωπικής ελευθερίας «στη δεδομένη στιγμή» και υγείας (επίσης στη δεδομένη στιγμή) προηγείται πάντοτε το πρώτο αγαθό, ενώ το ίδιο δεν συμβαίνει με την ανθρώπινη ζωή, λόγω της απόλυτης προστασίας που αυτή απολαμβάνει και δεδομένου ότι η στιγμιαία απώλειά της είναι τελικά αναπότρεπτα διαρκής (σ. 580, υποσημ. 33). Παρότι ο Μανωλεδάκης επαναλαμβάνει τη φράση «στη δεδομένη στιγμή», η στάθμιση που προτείνει είναι τελικά αφηρημένη, αφού φιλοδοξεί να καλύψει όλες τις περιγραφόμενες περιπτώσεις, χωρίς διαφοροποιήσεις και προϋποθέσεις. Η θέση αυτή εναρμονίζεται περισσότερο με τη νομολογία του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου⁵⁶,

52. Βλ. FINOKALITIS, *Der Schutz der Rechts auf Leben*, όπ.π., σ. 49· Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλα 1981, σ. 21 επ· ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΥ, *Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, σ. 22 επ., 74.

53. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων*, όπ.π., σ. 265.

54. 1. «Όποιος επιφέρει από αμέλεια το θάνατο άλλου τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον τριών μηνών».

55. 1. «Όποιος με πρόθεση σκότωσε άλλον τιμωρείται με την ποινή του θανάτου ή με ισόβια κάθειρξη. 2. Αν η πράξη αποφασίστηκε και εκτελέστηκε σε βρασμό ψυχικής ορμής».

56. BVerfGE 1, 205· 21, 372· 6, 388· 37, 65.

το οποίο αναγνωρίζει ότι υφίσταται μια αντικειμενική και ιεραρχημένη αξιακή τάξη (objective Wertordnung)⁵⁷, από την οποία προκύπτουν τα «αξιολογικά κριτήρια» (grundrechtliche Wertmaßstäbe) που καθορίζουν την ερμηνεία και εφαρμογή του δικαίου.

Αντίθετα, στην ελληνική συνταγματική τάξη, κρατούσα είναι μάλλον η άποψη ότι το Σύνταγμα δεν παρουσιάζει μία «καθαρή» ιδεολογική και αξιακή ενότητα, αλλά συνιστά μάλλον ένα παλίμψηστο με ιδεολογικά επιστρώματα⁵⁸, επαρκώς ανοικτό σε συγκεκριμένες σταθμίσεις. Υπό αυτή την έννοια, δεν νοείται μία *a priori* αφηρημένη στάθμιση των συνταγματικών αγαθών και άρα των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αφού τα τελευταία θεωρούνται νομικά ισότιμα και ισοδύναμα μεταξύ τους⁵⁹, επιτρέποντα μόνο συγκεκριμένες και εξατομικευμένες σταθμίσεις. Έτσι, και το δικαίωμα στην αξιοπρέπεια δεν αξιολογείται *de lege lata* ως υποδεέστερο της ζωής αγαθό⁶⁰. Η παρατήρηση αυτή έχει βέβαια χρηστικότητα για το θέμα που μας απασχολεί αν και στο βαθμό που ένα δικαίωμα στον (αξιοπρεπή) θάνατο εκπηγάει από την αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

4. Το δικαίωμα στο θάνατο ως αρνητική όψη του δικαιώματος στη ζωή.

Από τα παραπάνω, ωστόσο, δεν απαντάται ακόμη το κεντρικό ερώτημα, αν δηλαδή υπάρχει και συνάγεται από το δικαίωμα στη ζωή ένα δικαίωμα στην άρνησή της, τον ηθελημένο θάνατο· με άλλα λόγια αν και κατά πόσο επιτρέπεται η μη άσκηση του δικαιώματος ζωής και η πλήρης παραίτηση από αυτό, εφόσον βεβαίως διασφαλίζεται η ελευθερία και συνειδητότητα της σχετικής απόφασης. Μια ανάλυση και συζήτηση των επιχειρημάτων τόσο των αρνητών όσο και των υπέρμαχων του δικαιώματος στο θάνατο ως της αρνητικής όψης του δικαιώματος στη ζωή επιχειρείται στη συνέχεια.

α. Επιτρεπτή η παραίτηση από τη ζωή.

Οι υπέρμαχοι του δικαιώματος στο θάνατο βασίζουν τη θέση τους στην αξιωματική

57. Πρβλ. Α. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα αμυντικά δικαιώματα του ανθρώπου και η μεταβολή της έννομης τάξης*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλας 1981, σ. 204.

58. ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής 1984, σ. 37.

59. ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά Δικαιώματα, α' Ατομικές Ελευθερίες*, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα 1982, σ. 40, 65 επ.· ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΥ, *Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, όπ.π., σ. 20.

60. Γ. ΜΠΕΚΑ, *Εγκλήματα κατά της ζωής και της υγείας*, Αθήνα: εκδ. Δίκαιο & Οικονομία 2002, σ. 17.

παραδοχή ότι τα αμυντικά δικαιώματα, ως εγγυήσεις ελευθερίας, περιλαμβάνουν όχι μόνο την άσκηση αλλά και την μη άσκηση του προστατευτέου συνταγματικά αγαθού⁶¹. Για την ταυτότητα του νομικού λόγου, η ζωή προστατεύεται ως έννομο αγαθό, κατ' αρχήν, μόνο εφόσον το επιθυμεί ο φορέας του, ακριβώς επειδή ένα δικαίωμα δεν μπορεί να μετατραπεί σε υποχρέωση⁶². Υπό αυτή την πρόσληψη, αντικείμενο των ατομικών δικαιωμάτων δεν είναι το ίδιο το αγαθό (ζωή, ελευθερία κλπ.), αλλά η βούληση του φορέα του να το διατηρήσει. Εναντίον της βούλησης αυτής, που συνιστά και το αντικείμενο προστασίας, δεν υπάρχει τίποτε άξιο προστασίας από την έννομη τάξη. Η ανθρώπινη ζωή αποκτά έννομη αξία μέσα από το φίλτρο της βιολογικής αυτονομίας του φορέα της, έτσι ώστε η βιολογία να μην αντιστρατεύεται την ελευθερία, αλλά να υποβάλλεται στους όρους της⁶³.

Υπό αυτή την οπτική γωνία, η προστασία ισχύει μόνον εφ' όσον το επιθυμεί ο εκάστοτε θιγόμενος άνθρωπος, ο οποίος παραμένει κύριος της ζωής του αφού δικαιούται να την «διαθέσει» όπως επιλέξει, υπό την προϋπόθεση να μην προσβάλλεται με την δραστηριότητά του άλλος κανόνας της συνταγματικής τάξης και ιδίως η ανθρώπινη αξία (όπως, π.χ., με την εμπορευματοποίηση της ζωής και του ανθρώπινου σώματος)⁶⁴. Περαιτέρω προϋπόθεση είναι να διασφαλίζεται η ελευθερία της βούλησης του προσώπου⁶⁵ και η διαμόρφωσή της χωρίς αρνητικές επιδράσεις εκ μέρους τρίτων, λαμβανομένης προσθέτως υπ' όψιν της προστασίας της δημόσιας υγείας και τάξης. Σε διαφορετική περίπτωση, το δικαίωμα στο θάνατο θα επιτρεπόταν να περιοριστεί⁶⁶.

Συνεπώς, ακόμη και η αντικειμενική διάσταση του δικαιώματος στη ζωή να μην παράγει έννομες συνέπειες ανεξάρτητα, όχι όμως και ενάντια, στη θέληση του φορέα του⁶⁷.

61. BVerfGE 58, 358 (364). R. HERZOG, σε: MAUNZ/DÜRIG/HERZOG/SCHOLZ (επιμ.): *Kommentar zum Grundgesetz*, 48ⁿ ενημέρωση, Μόναχο: Verlag C.H. Beck 2006, άρθρο 5 παρ. I, II, αρ. περιθ. 40.

62. ΒΟΥΓΙΟΥΚΑ, *Ευθανασία και Ανθρωποκτονία εν συναινέσει*, όπ.π., σ. 68.

63. ΒΙΔΑΛΗΣ, *Βιοδίκαιο*, όπ.π., σ. 109.

64. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ, *Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, όπ.π., σελ. 29.

65. A. ESER, *Ιατρικό καθήκον διατηρήσεως της ζωής και διακοπή θεραπείας*, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλα 1985, σ. 58.

66. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΙ, *Die Selbstbestimmung des Patienten*, όπ.π., σ. 106.

67. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ, *Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, όπ.π., σ. 74-5 με επίκληση και της αμερικανικής νομολογίας, που ενώ αποδέχεται «την ιερότητα της ανθρώπινης ζωής» και αναγνωρίζει επιτακτικό συμφέρον του κράτους να την προστατεύσει, εντούτοις δέχεται ότι το συμφέρον αυτό ατονεί όταν υφίσταται σαφής και νομικά έγκυρη βούληση θανάτου εκ μέρους του συγκεκριμένου φορέα του δικαιώματος· ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΙ, *Die Selbstbestimmung des Patienten*, όπ.π., σ. 37.

Το αντίθετο θα ερχόταν σε σύγκρουση με την αμυντική λειτουργία των θεμελιωδών δικαιωμάτων⁶⁸.

Το έσχατο, δικαιοπολιτικό, επιχείρημα των υπέρμαχων του δικαιώματος στο θάνατο είναι ότι σε μια φιλελεύθερη έννομη τάξη, το υποκείμενο των δικαιωμάτων, το άτομο, έχει δικαίωμα να διαθέτει τα αγαθά που η έννομη τάξη προστατεύει, μεταξύ αυτών και την ίδια του τη ζωή. Σε ένα φιλελεύθερο νομικό σύστημα, συνεπώς, η αυτοπροσβολή της ζωής δεν τιμωρείται στο πλαίσιο της επιτρεπόμενης αυτοδιάθεσης του ατόμου. Εξού και η αυτοκτονία δεν είναι άδικη πράξη και ορθώς η απόπειρά της δεν τιμωρείται από τον ΠΚ. Εν κατακλείδι, το δικαίωμα στο θάνατο πηγάζει από το δικαίωμα στη ζωή, ως αρνητική όψη του τελευταίου⁶⁹.

β. Δεν νοείται διαρκής και ολοκληρωτική παραίτηση από το δικαίωμα ζωής.

Το ερώτημα εδώ είναι αν μπορεί ο άνθρωπος να διαθέσει τη ζωή του σε απόλυτο σημείο αφανισμού της, όπως μπορεί να διαθέσει ένα αντικείμενο της ιδιοκτησίας του, αναρωτιέται ο Μανωλεδάκης. Με άλλα λόγια, κατά πόσο είναι έγκυρη η παραίτηση από το δικαίωμα της ζωής. Πριν απαντήσει ο Μανωλεδάκης μας θυμίζει τα στοιχεία της έννοιας δικαίωμα: εξουσία προσώπου που παρέχεται από και απευθύνεται στην έννομη τάξη με περιεχόμενο κάποιο βιοτικό ή έννομο συμφέρον και καταλήγει (σ. 584), σε αντίθεση προς την παραπάνω εκτεθείσα άποψη, ότι ούτε σε μία φιλελεύθερη έννομη τάξη είναι επιτρεπτή η αυτοπροσβολή, όταν συνεπάγεται ολοκληρωτική παραίτηση από το δικαίωμα και αφανισμό του αντίστοιχου εννόμου αγαθού (που αποτελεί το ουσιαστικό περιεχόμενο του δικαιώματος). Η παραίτηση από το δικαίωμα⁷⁰ δεν μπορεί να έχει κύρος, ούτε να γίνει δεκτή ως επιτρεπόμενη, δήθεν, άσκηση δικαιώματος. Κανείς, ακόμη και αν το θέλει ο ίδιος, δεν μπορεί να πουλήσει τον εαυτό του και να γίνει δούλος (που είναι *res*, πράγμα), δεν μπορεί να παραιτηθεί από οποιοδήποτε συνταγματικό του δικαίωμα για πάντα⁷¹, ούτε ένας φυλακισμένος μπορεί να παραιτηθεί από το δικαίωμα νόμιμης μεταχεί-

68. Φ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ, *Σκέψεις αναφορικά με το δικαίωμα διακοπής της ανθρώπινης ζωής*, ΕφημΔΔ 1/2010, σ. 122 επ. (123).

69. Βλ. ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΟΥ, *Εγκλήματα κατά της ζωής*, όπ.π., σ. 157, σημ. 33· ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ, *Σκέψεις αναφορικά με το δικαίωμα διακοπής της ανθρώπινης ζωής*, όπ.π., σ. 124.

70. Βλ. ESER, *Ιατρικό καθήκον διατήρησης της ζωής*, όπ.π., σ. 59.

71. Βλ., σχετικά, Δ.Θ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Τόμος Γ', *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1988, 286 επ.

ρισής του στα πλαίσια του σωφρονιστικού δικαίου και να συναινέσει, λ.χ., στην υποβολή του σε βασανιστήρια, ούτε ένας κατηγορούμενος να παραιτηθεί από το δικαίωμα υπαγωγής του σε δίκαιη δίκη και εφαρμογής της αρχής της νομιμότητας (σ. 584).

Στην απάντηση αυτή ξεδιπλώνεται η φιλοσοφική αντίληψη του Μανωλεδάκη περί δικαίου: το δίκαιο, μας λέει, αναγόμενος στον Jhering, αξιολογεί το ον ενόψει κάποιου σκοπού και αναζητεί να προσδιορίσει το κοινωνικό «δέον» στο πλαίσιο αυτού του σκοπού. Συνεπώς, κάθε ον δεν είναι ον καθεαυτό αλλά 'ως-προς-κάτι'. Κατ' αντιστοιχία και η ανθρώπινη ζωή δεν είναι ένα απλό βιολογικό φαινόμενο, αλλά κοινωνικό μέγεθος με σημασία ως προς κάτι. Και αυτό το κάτι «στις φιλελεύθερες έννομες τάξεις είναι ο άνθρωπος, ο κάθε ζωντανός άνθρωπος, ενώ στα ολοκληρωτικά συστήματα είναι η κοινότητα ως οργανικό σύνολο».

«Ο άνθρωπος ως κοινωνικό 'είναι' δεν είναι μόνος του ανάμεσα σε άλλους. Είναι συν-δεμένος με τους άλλους, είναι ως-προς-αυτούς (als-sein) και μαζί-με-αυτούς (mit-sein): είναι ο άνθρωπος-πατέρας, ο άνθρωπος - μητέρα, ο άνθρωπος - αδελφός - σύντροφος - δάσκαλος, ο συν-άνθρωπος. ...» (Μανωλεδάκη, 2004, 581).

Συνεπώς, για τον Μανωλεδάκη, η «φιλελευθεριστική», όπως την ονομάζει, σύλληψη του ατόμου ως οντότητας με απόλυτη ατομικότητα αποτελεί ιδεολογική παρεκτροπή που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα και τη φύση των πραγμάτων, καθώς υπερτονίζει τη μοναδικότητα του ατόμου και παραγνωρίζει την αλληλεξάρτηση και τη συντροφικότητα.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να εγερθεί αυτή ακριβώς η ένσταση, ότι δηλ. είναι ακριβώς η αποστέρηση της ζωής από την κοινωνική της σημασία και η υποβίβασή της σε απλό βιολογικό φαινόμενο που θα μπορούσε να θεμελιώσει τη νομιμότητα της ευθανασίας και ίσως ένα δικαίωμα σε «αξιοπρεπή» θάνατο, που σημαίνει ότι δεν επιτρέπεται να εξαναγκαστεί κάποιος να ζήσει, εάν αυτό συνδέεται με συνθήκες που ο ίδιος αντιλαμβάνεται σαν μαρτύριο⁷². Όταν ο άνθρωπος δεν μπορεί πλέον να είναι αδελφός, πατέρας, μητέρα, σύντροφος, όταν είναι απλώς μια βιολογική ύπαρξη χωρίς συνειδητότητα και χωρίς επιστροφή στην κοινωνία και τους οικείους του, τότε το δίλημμα αν πρέπει να έχουν ισχύ διαθήκες τερματισμού της ζωής του ή πρακτικές παθητικής ευθανασίας εγείρεται δραματικά πιεστικό.

Καθώς, όπως προειπώθηκε, το δικαίωμα στη ζωή αποτελεί εξουσία που παρέχεται στο άτομο ακριβώς επειδή η ζωή του «σημασιολογείται (αξιολογείται) ως αυτονομία

72. ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Το δικαίωμα στο θάνατο*, σε: Ν. ΚΟΥΡΑΚΗ / Κ. ΣΠΙΝΕΛΛΗ (επιμ.), *Η ευθανασία ένα ακανθώδες ζήτημα*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Σάκκουλα 2008, σ. 63 επ. (66).

χρήσιμη για τον ίδιο αλλά και γι' αυτήν που παρέχει το σχετικό δικαίωμα, δηλ. για την ίδια την έννομη τάξη», η εξουσία αυτή είναι σχετική έναντι του παρόχου και αποδέκτη, της έννομης τάξης, η οποία και αποτελεί μέτρο όλων των δικαιωμάτων. Συνεπώς, και παραίτηση από την εξουσία αυτή νοείται μόνο στο βαθμό που η έννομη τάξη το επιτρέπει. Η διαφορά μιας φιλελεύθερης από μια ολοκληρωτική έννομη τάξη, κατά την άποψή του, έγκειται στο ότι η πρώτη αναγνωρίζει σε κάθε πρόσωπο την ελευθερία να διαμορφώσει το πώς θα ζήσει, όχι όμως και το πώς (και πότε) θα πεθάνει, όχι δηλ. στην αναγνώριση ενός δικαιώματος παραίτησης από το δικαίωμα ζωής.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε βεβαίως να διατυπωθεί η ένσταση ότι ο Μανωλεδάκης κακώς ταυτίζει την οργανωμένη κοινωνία, στην οποία υποστασιοποιείται η αλληλεξάρτηση των προσώπων, και την έννομη τάξη, που αποτελεί μία συστηματοποίηση της κανονιστικής εξουσίας, ασκούμενης πάνω στα πρόσωπα. Προφανώς η έννομη τάξη κάνει σταθμίσεις και προβαίνει σε αξιολογήσεις αλλά το ερώτημα – *de lege ferenda* – είναι ακριβώς αν δικαιούται να το κάνει ή αν αντιθέτως οφείλει να μην προβαίνει σε αξιολογικές ιεραρχήσεις αφήνοντας τα άτομα ελεύθερα να αποφασίσουν τα του βίου τους. Εξάλλου, η μη αναγνώριση μιας τέτοιας αυτονομίας που θα περιλάμβανε το δικαίωμα παραίτησης από τη ζωή θα σήμαινε υποβιβασμό του ανθρώπου από υποκείμενο σε αντικείμενο, εφόσον θα επιτρεπόταν να διατηρηθεί στη ζωή αποκλειστικά και μόνο για χάρη της κοινωνίας⁷³. Τέλος, η έμφαση στην κοινωνική σημασία και αξία της ζωής ανοίγει την κερκόπορτα για άλλου είδους αξιολογήσεις και για στάθμιση της ζωής, ως βιολογικής λειτουργίας, με άλλα συνταγματικά αγαθά, όπως η ανθρώπινη αξία και η ελευθερία⁷⁴.

γ. Η ενδιάμεση άποψη: η διακριτική ευχέρεια του κοινού νομοθέτη.

Σύμφωνα με την ενδιάμεση άποψη, από το Σύνταγμα δεν συνάγεται ούτε το δικαίωμα στο θάνατο, ούτε όμως η υποχρέωση προστασίας της ζωής με κάθε τίμημα, ακόμη και σε αντίθεση προς τη βούληση του προσώπου⁷⁵.

Σύμφωνα με αυτή την άποψη, το Σύνταγμα κατοχυρώνει το δικαίωμα και όχι την

73. A. ESER, *Zum „Recht des Sterbens“ – einige grundsätzliche Überlegungen*, σε: DEUTSCHE SEKTION DER INTERNATIONALEN JURISTEN-KOMMISSION (επιμ.), *Das Recht auf einen menschenwürdigen Tod?*, Heidelberg/Karlsruhe 1977, σ. 21 επ. (30).

74. Έτσι, σε συνέπεια με τον εαυτό του, ο ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ, *Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, σ. 17.

75. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Ατομικά Δικαιώματα*, όπ.π., σ. 207, αρ.περ. 296· ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΟΥ, *Εγκλήματα κατά της ζωής*, όπ.π., σ. 158· ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, όπ.π., σ. 11.

υποχρέωση ζωής, όμως, από την άλλη πλευρά, από το άρθρο 5 παρ. 2 Σ δεν εκπηγάξει ένα δικαίωμα στο θάνατο. Το Σύνταγμα αφήνει δηλαδή ελεύθερο το νομοθέτη να επιτρέψει, υπό τις προϋποθέσεις που κρίνει δικαιοπολιτικά σκόπιμο, την ευθανασία, λαμβάνοντας υπ' όψη, εκτός από το κοινό περί δικαίου αίσθημα, και πρακτικά επιχειρήματα, όπως προπάντως τη δυνατότητα κατάχρησης για εγκληματικούς σκοπούς.

Θεμελιώδες επιχείρημα επί του οποίου ερείδεται η άποψη αυτή είναι ότι «η ελεύθερη και αναμφισβήτητη συναίνεση του παθόντος αίρει την αντισυνταγματικότητα (αν και όχι κατ' ανάγκη τον άδικο χαρακτήρα κατά τον ποινικό νόμο) της προσβολής του δικαιώματος ζωής στην περίπτωση της ευθανασίας⁷⁶. Κατά συνέπεια, η προβληματική της εκούσιας ευθανασίας (βλ. άρθρ. 300 ΠΚ ανθρωποκτονία με συναίνεση), όπως και εκείνη της αυτοκτονίας εν γένει (άρθρ. 301 ΠΚ) δεν υπάγονται στο δικαίωμα ζωής ούτε περιορίζονται από αυτό. Έχοντας διακριτική ευχέρεια, ο νομοθέτης μπορεί να επιτρέψει ή να απαγορεύσει την αυτοκτονία οποιασδήποτε μορφής ή και ενδεχομένως να τιμωρήσει απόπειρα αυτοκτονίας⁷⁷. Εφόσον δεν συνάγεται δικαίωμα στο θάνατο, η ποινική κύρωση που προβλέπεται για το τρίτο πρόσωπο που λειτουργεί ως 'βοηθός' ευθανασίας ή αυτοκτονίας με τη συναίνεση του παθόντος δεν αντίκειται στη διάταξη του άρθρ. 5 παρ. 2 Σ. Ο νομοθέτης είναι ελεύθερος να επιλέξει να ποινικοποιήσει ή όχι μια τέτοια πράξη, αν όμως το πράξει οφείλει να προβλέψει ηπιότερη ποινή από ό,τι για την κοινή ανθρωποκτονία⁷⁸.

B. Προσωπικότητα και Ιδιωτικότητα.

1. Το δικαίωμα στο θάνατο ως έκφραση του δικαιώματος σε ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας.

Μια δεύτερη συνταγματική βάση⁷⁹, από την οποία θα μπορούσε να βοηθεί ότι εκ-

76. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Ατομικά Δικαιώματα*, 2010, σ. 241, αρ. περ. 323.

77. Έτσι και FINOKALIOU, *Der Schutz der Rechts auf Leben*, όπ.π., σ. 90: «Σχετικά με την αυτοκτονία, το κράτος έχει απλώς το καθήκον να εμποδίσει την πράξη για να προστατεύσει τη ζωή του δράστη. Αντιθέτως, δεν υποχρεούται να τιμωρήσει ως έγκλημα την πράξη ή την απόπειρά της».

78. Βλ. άρθρ. 300 και 301 ΠΚ. Στην περίπτωση της ευθανασίας (ανθρωποκτονίας εν συναινέσει) ο ΠΚ (άρθρο 300) απαιτεί αφενός «σπουδαία και επίμονη απαίτηση του παθόντος» (έντονη δηλαδή συναίνεση) και το κίνητρο του οίκτου εκ μέρους του υπαιτίου αφετέρου.

79. Έτσι ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΟΥ, όπ.π., σ. 157, η οποία βλέπει τη διττή βάση του δικαιώματος στο θάνατο στις δύο πρώτες παραγράφους του άρθρ. 5 Σ. ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, όπ.π., σ. 11, που αποδέχεται την ύπαρξη ενός δικαιώματος στην αυτοκαταστροφή, το οποίο έχει ως θεμέλιο το συνδυασμό των άρθρ. 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 Σ.

πηγάζει ένα δικαίωμα στο θάνατο, είναι το θεμελιώδες δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του άρθρ. 5 παρ. 1 Σ, που ορίζει ότι καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, το δικαίωμα στο θάνατο συνιστά «μια ιδιαίτερη πλευρά, εκδήλωση του γενικού δικαιώματος επί της προσωπικότητας»⁸⁰. Πολύ περισσότερο, έχει δικαίωμα ο ασθενής να αρνηθεί θεραπεία, γνωρίζοντας ότι η άρνησή του αυτή θα τον οδηγήσει στο θάνατο, υπό την προϋπόθεση της πλήρους και ενδεδειγμένης ενημέρωσής του για την κατάσταση του και τις συνέπειες της διακοπής της θεραπείας⁸¹.

Το αντεπιχείρημα του Μανωλεδάκη στην παραπάνω άποψη είναι αρκετά πειστικό: το άρθρ. 5 παρ. 1 Σ αναφέρεται στην *ανάπτυξη* της προσωπικότητας και όχι στην *αυτοκαταστροφή* της. Οι δύο έννοιες είναι αντίθετες μεταξύ τους⁸². Σύμφωνα με μια άλλη άποψη, εξάλλου, το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση της ζωής δεν βρίσκει έρεισμα στο δικαίωμα ανάπτυξης της προσωπικότητας, αλλά στο δικαίωμα στη ζωή, επειδή το τελευταίο είναι ειδικότερο του πρώτου, που μόνο επικουρικά εφαρμόζεται⁸³.

Ακόμη πάντως και αν η αυτοκτονία νοούνταν ως άσκηση του δικαιώματος αυτού, θα επρόκειτο για χαρακτηριστική περίπτωση «καταχρηστικής» άσκησης (άρθρ. 25 παρ. 3 Σ) καταλήγει ο Μανωλεδάκης (σ. 583), αφού θα ερχόταν σε προφανή αντίθεση με τον κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό σκοπό του δικαιώματος. Θα προσέκρουε επίσης στη 2^η παρ. του άρθρ. 25 Σ που προβλέπει ότι η αναγνώριση και η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου από την Πολιτεία αποβλέπει στην πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου, η οποία βεβαίως δεν υπηρετείται από την αυτοκαταστροφή των προσώπων που αναμένεται να την προκαλέσουν.

Αν θέλει κανείς να βρει ένα ελάχιστο ρήγμα στον κατά τ' άλλα σφικτά δομημένο νομικό συλλογισμό του Μανωλεδάκη θα το εντόπιζε στην ακόλουθη εσωτερική του αντίφαση: ενώ καταρρίπτει – και ορθώς – το επιχείρημα ότι το δικαίωμα στο θάνατο απορρέει

80. ΜΑΝΕΣΗ, *Ατομικές Ελευθερίες*, όπ.π., σ. 117· ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΥ, *Το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, όπ.π., σ. 82· ΧΡ. ΤΣΑΪΤΟΥΡΙΑΔΗ, *Το συνταγματικό δικαίωμα του ασθενούς*, ΤοΣυντ, 2002, σ. 377 επ.· Γ. ΚΑΡΑΒΟΥΚΥΡΗ, *Περί του 'δικαιώματος' στο θάνατο*, σε: ΕφημΔΔ 2010, σ. 114 επ.

81. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Το δικαίωμα στο θάνατο*, όπ.π., σ. 64.

82. Έτσι και Ι. ΦΡΑΝΤΖΕΣΚΑΚΗΣ, *Ευθανασία και το δικαίωμα στη ζωή και στο θάνατο*, Αρχ. Νομ. 1988, σ. 678 επ. (679).

83. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ, *Σκέψεις αναφορικά με το δικαίωμα...*, όπ.π., σ. 125.

από την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και συμμετοχής στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή του τόπου, δεδομένου ότι η εκπλήρωση ενός τέτοιου δικαιώματος, όχι μόνο δεν προάγει την προσωπικότητα και τη συμμετοχή, αλλά υποσκάπτει την υλική βάση και προϋπόθεσή τους, δηλ. το βιολογικό γεγονός της ζωής με την κοινωνική της σημασία και αξία, εντούτοις χρησιμοποιεί (και) αυτή τη διάταξη (το άρθρ. 5 παρ. 1 Σ) για να θεμελιώσει την – κατά το θετικό δίκαιο – ανωτερότητα της ζωής έναντι της αυτόνομης επιλογής του θανάτου. Πιο αναλυτικά: αν από το άρθρ. 5 παρ. 1 Σ δεν μπορεί να συναχθεί ένα δικαίωμα αυτοδιάθεσης της ζωής, δηλ. ένα δικαίωμα στο θάνατο, τότε οι περιορισμοί του δικαιώματος αυτού δεν μπορούν να λειτουργήσουν ως επιχείρημα για να συναχθεί η υπέρτερη προστασία της ζωής έναντι της προσωπικής ελευθερίας. Συνεπώς, το επιχείρημα αυτοκαταργείται.

2. Ιδιωτικότητα και τερματισμός της ζωής.

Ως συνταγματική βάση ενός δικαιώματος στο θάνατο έχει επίσης προταθεί το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή, βάσει του οποίου καθένας μπορεί να αποφασίζει το πώς και πότε θα πεθάνει⁸⁴. Αυτό έγινε εξάλλου δεκτό και από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην απόφασή του *Pretty*⁸⁵. Εκεί το Δικαστήριο αφού αποδέχτηκε ότι η προσφεύγουσα όντως παρεμποδίζεται από τη νομική απαγόρευση της υποβοηθούμενης αυτοκτονίας να υλοποιήσει την επιλογή της που συνίστατο στο να αποφύγει αυτό που η ίδια θεωρούσε ως αναξιοπρεπή και γεμάτο άγχος λόγω της ασθένειάς της θάνατο, δήλωσε πως, χωρίς να θέλει να απομειώσει την ιερότητα της ζωής, δεν μπορούσε να αποκλείσει *a priori* την πιθανότητα η απαγόρευση αυτή να συνιστά μια προσβολή του δικαιώματός της για σεβασμό της ιδιωτικής της ζωής (άρθρ. 8 παρ. 1 ΕΣΔΑ). Για το λόγο αυτό, προχώρησε στην εξέταση κατά πόσο ο περιορισμός αυτός είναι σύμφωνος με τις απαιτήσεις της 2^{ης} παρ. του ίδιου άρθρου (σκ. 67), δηλαδή υπηρετεί έναν θεμιτό σκοπό και είναι αναγκαίος σε μια δημοκρατική κοινωνία και αναλογικός προς την επίτευξη του σκοπού αυτού. Θέτοντας ως βάση το περιθώριο διακριτικής ευχέρειας που διαθέτουν τα κράτη και τονίζοντας ότι αυτά είναι αρμόδια να ρυθμίσουν δια του ποινικού δικαίου πράξεις που αποβαίνουν σε βάρος της ζωής και ασφάλειας άλλων προσώπων, ιδίως ευάλωτων (σκ. 74), το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η απαγόρευση και άρα

84. Βλ. τις αιτιάσεις του προσφεύγοντος στην υπόθεση *Haas κ. Ελβετίας*, 31322/07, απόφαση της 20.01.2011, σκ. 8 επ.

85. ΕΔΔΑ, *Pretty κ. Ηνωμένου Βασιλείου*, Ν° 2346/02, 29.04.2002.

ποινικοποίηση της παροχής βοήθειας σε αυτοκτονία, ακόμη και χωρίς εξαιρέσεις και προϋποθέσεις, δεν είναι δυσανάλογη προς τον υπηρετούμενο σκοπό (σκ. 76).

Υπό το φως της απόφασης αυτής, το ΕΔΔΑ επανέλαβε στη μεταγενέστερη απόφασή του *Haas*⁸⁶ ότι «το δικαίωμα κάθε ατόμου να αποφασίζει με ποια μέσα και σε ποιο χρονικό σημείο θα τερματιστεί η ζωή του, υπό την προϋπόθεση ότι διαθέτει την ικανότητα να λάβει και να υλοποιήσει μια απόφαση επί του θέματος ελεύθερα, συνιστά μια έκφανση του δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής ζωής, υπό την έννοια του άρθρ. 8 της Σύμβασης» (σκ. 51). Έχοντας δηλώσει αυτό, το Δικαστήριο εξέτασε αν και κατά πόσο η απαγόρευση προμήθειας ενός θανατηφόρου βαρβιτουρικού χωρίς συνταγή προσέκρουε σε μια θετική υποχρέωση του Κράτους να λαμβάνει τα κατάλληλα μέτρα για να επιτρέψει έναν αξιοπρεπή θάνατο. Στο πλαίσιο αυτό το ΕΔΔΑ επανέλαβε (σκ. 54) ότι το άρθρ. 2 της Σύμβασης υποχρεώνει τα Κράτη Μέλη να παρέχουν προστασία στα ευάλωτα άτομα, ακόμη και από δικές τους αποφάσεις, αν και στο βαθμό που αυτές δεν λαμβάνονται ελεύθερα και εν πλήρη γνώση των συνέπειών τους⁸⁷. Δεν παρέλειψε δε να επισημάνει ότι μέχρι σήμερα δεν υπάρχει συναίνεση στα Κράτη Μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης σχετικά με το δικαίωμα του προσώπου να αποφασίζει πώς και πότε θα τερματιστεί η ζωή του. Στην Ελβετία, από την οποία προερχόταν η υπόθεση, η υποκίνηση και παροχή συνδρομής σε αυτοκτονία τιμωρείται μόνο αν τελείται με «εγωιστικά κίνητρα», στο Βέλγιο και την Ολλανδία η παροχή βοήθειας σε αυτοκτονία έχει αποποινικοποιηθεί υπό ορισμένες συνθήκες, ενώ άλλες χώρες δέχονται μόνο την «παθητική» ευθανασία⁸⁸. Ωστόσο, το Δικαστήριο παραδέχτηκε ότι στη μεγάλη πλειοψηφία των Κρατών Μελών δίνεται πολύ μεγαλύτερο βάρος στην προστασία της ζωής από ό,τι στο δικαίωμά του να δώσει τέλος σε αυτήν. Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο, παρότι έβλεπε με συμπάθεια το αίτημα του προσφεύγοντος, κατέληξε ότι οι περιορισμοί που προέβλεπε η ελβετική νομοθεσία υπηρετούσαν έναν νόμιμο σκοπό, την προστασία των προσώπων από βιαστικές αποφάσεις και την αποτροπή καταχρήσεων και κινούνταν εντός του επιτρεπόμενου περιθωρίου διακριτικής εκτίμησης με αποτέλεσμα να μην θεμελιώνεται παραβίαση της Σύμβασης.

86. *Haas κ. Ελβετίας*, όπ.π.

87. Βλ. σ' αυτό το σημείο και ΕΔΔΑ, *Keenan κ Ηνωμένου Βασιλείου*, Ν° 27229/95, 03.04.2001, σκ. 91.

88. Πρβλ. Γ. ΧΑΤΖΗΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Νομικές διαστάσεις της ευθανασίας*, σε: Ν. ΚΟΥΡΑΚΗ / Κ. ΣΠΙΝΕΛΛΗ (επιμ.), *Η ευθανασία ένα ακανθώδες ζήτημα*, Αθήνα-Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Σάκκουλα 2008, σ. 99 επ. (133 επ.) και Ε. ΓΚΙΟΚΑ, *Ευθανασία: Πρόσφατες νομοθετικές και νομολογιακές εξελίξεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο*, σε: *Η ευθανασία ένα ακανθώδες ζήτημα*, όπ.π., σ. 229 επ.

Γ. Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και δικαίωμα στο θάνατο.

1. Η αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Η αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας εισήχθη στο νομικό οπλοστάσιο του φιλελεύθερου δημοκρατικού και κοινωνικού κράτος μετά τις θηριωδίες ολοκληρωτικών πολιτικών συστημάτων, εξού και ο χαρακτηρισμός της από τον Μανωλεδάκη ως «μεταφιλελεύθερης» αρχής⁸⁹, η οποία συνιστά ένα απόλυτο μέγεθος και χρήζει *απόλυτου* σεβασμού⁹⁰. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια έχει αποκτήσει πυκνό κανονιστικό περιεχόμενο και ως θεμελιώδης αρχή έχει σημασία για την ερμηνεία⁹¹ των υπόλοιπων συνταγματικών διατάξεων καθώς και της κοινής νομοθεσίας⁹². Δεν συνιστά μια ιδιότητα του ανθρώπου, όπως η τιμή και η προσωπική του ελευθερία αλλά κάτι *διαφορετικό*, έννοια παράλληλη και όχι υπάλληλη σε σχέση με τα προσωποπαγή έννομα αγαθά⁹³. Η άποψη αυτή εναρμονίζεται με τη θεμελιώδη παραδοχή ότι η αξιοπρέπεια αποτελεί μια ‘κατευθυντήρια’ αρχή, με την οποία απευθύνεται ‘συνταγματική εντολή’ προς τον κοινό νομοθέτη, δεν ιδρύει όμως ένα επιπλέον αυτοτελές δικαίωμα⁹⁴.

Το περιεχόμενο της έγκειται κυρίως στην απαίτηση να μην υποβιβάζεται ο άνθρωπος, ο κάθε συγκεκριμένος άνθρωπος, σε αντικείμενο, σε απλό μέσο για την εξυπηρέτηση αλλότριων σκοπών και εν τέλει σε αντικαταστατό μέγεθος⁹⁵. Ο Μανωλεδάκης διευκρινίζει⁹⁶:

«Η ‘ανθρώπινη αξιοπρέπεια’, ως έννοια του δικαίου *στο σύνολό του*, επιβάλλει ήδη, στα πλαίσια της μετα-φιλελεύθερης δικαιοσύνης τάξης, αυτό που δεν μπόρεσαν να κάνουν με τη *σχετικότητα* τους το ‘έννομο αγαθό’ και τα ατομικά δικαιώματα: Να επικρατεί ο *σεβασμός του ανθρώπου* στην άσκηση της *οποιασδήποτε εξουσίας* και όταν ακόμα από το ίδιο το δίκαιο επιτρέπεται η προσβολή κάποιου έννομου αγαθού ή η παραβίαση κάποιου ατομικού δικαιώματος».

89. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, όπ.π., σ. 13.

90. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, όπ.π., σ. 15-6.

91. Ο Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, 1994, σ. 410 επ. τη χαρακτηρίζει «ύπατο ερμηνευτικό κριτήριο».

92. Βλ. ΕΥ. ΚΡΟΥΣΤΑΛΑΚΗ, *Η αξία του ανθρώπου: το ζητούμενο στην εφαρμογή του ποινικού δικαίου*, σε: Τιμητικό Τόμο Ι. Μανωλεδάκη Ι, Δημοκρατία – Ελευθερία – Ασφάλεια, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα 2005, σ. 161 επ.

93. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, όπ.π., σ. 16, 18.

94. ΜΑΝΕΣΗ, *Ατομικές ελευθερίες*, όπ.π., σ. 111-2.

95. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, σ. 110.

96. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, όπ.π., σ. 19.

Επίσης, σύμφωνα με μια άλλη άποψη⁹⁷, από την αξιοπρέπεια του ανθρώπου εκπηγάει και η αρχή του αυτοπροσδιορισμού, εκδήλωση της οποίας είναι και η ευθανασία⁹⁸. Προτείνεται, επίσης, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια να μην νοείται ως ουσία, αλλά ως σχέση, βασιζόμενη στην αμοιβαιότητα⁹⁹.

2. Η αξιοπρέπεια ως νομικό θεμέλιο της ευθανασίας.

Υπό το φως των ανωτέρω, μπορεί να υποστηριχθεί η άποψη ότι το μόνο αγαθό ανώτερο της ζωής που θα μπορούσε να οδηγήσει στην άρση του άδικου χαρακτήρα της σχετικής ετεροπροσβολής, μετά από επίμονο αίτημα του ανιάτως ασθενούς, θα ήταν η «ανθρώπινη αξιοπρέπεια», η οποία εκμηδενίζεται όταν ο βίος έχει χάσει την κοινωνική του σημασία και έχει καταστεί ένα επαχθές και γυμνό βιολογικό γεγονός. Στις περιπτώσεις αυτές καθίσταται το κρίσιμο μέγεθος που απαγορεύει ο ασθενής να μετατρέπεται σε αντικείμενο πειραματισμού για νέες τεχνικές παράτασης της ζωής, χωρίς τη συναίνεσή του και παρά την αντικειμενική διαπίστωση του ανώφελου της θεραπείας. Σε αντίθετη περίπτωση, το πρόσωπο από σκοπός καθίσταται μέσο για κάτι άλλο.

Ο Κώδικας Ιατρικής Δεοντολογίας εξάλλου (ΚΙΔ ν. 3418/2005) αποδέχεται (άρθρ. 29 παρ. 1) ότι στην περίπτωση ανώφελης θεραπείας ο γιατρός έχει υποχρέωση να παρέξει ανακούφιση του πόνου και να αποδεχτεί – χωρίς πάντως να επισπεύδει – την έλευση του θανάτου. Η διάταξη αυτή αποτελεί ίσως μια ακόμη ρωγμή – μαζί με την ατιμωρησία της απόπειρας αυτοκτονίας – στην απόλυτη και με κάθε μέσο προστασία της ζωής.

Στην ενεργητική ευθανασία, η απόφαση για διακοπή της ζωής και επίσπευση ή/και επέλευση του θανάτου είναι πολύ πιο δύσκολη. Στις περιπτώσεις αυτές ο ασθενής επιθυμεί το θάνατο, τον θεωρεί προς το συμφέρον του, καθώς υποφέρει από πόνο ή ταλαιπωρία, ή επειδή η ζωή του είναι εξαρτημένη σε τόσο και τέτοιο βαθμό από τους άλλους που δεν την θεωρεί αξιοβίωτη. Η σύγκρουση εδώ δεν είναι μόνο μεταξύ αυτονομίας και ζωής, αλλά μεταξύ ζωής και ανθρώπινης αξίας. Η συνταγματική τάξη επιβάλλει ή έστω επιτρέπει το σεβασμό της επιθυμίας του αυτής; Σύμφωνα με μία άποψη¹⁰⁰ και η ενεργητική ευθανασία, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, βρίσκει έρεισμα στο άρθρ. 2 παρ. 1 Σ. Εξάλλου, η

97. Π. ΠΑΡΑΡΑ, *Σύνταγμα Ι*, Άρθρα 1-4, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλα 2010², σ. 221, άρθρ. 2, αρ.περ. 98.

98. Προς την ίδια κατεύθυνση και ΠΑΠΑΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, όπ.π., σ. 11.

99. ULFRID NEUMANN, *Η ποινική προστασία της αξιοπρέπειας του ανθρώπου στην αρχή και το τέλος της ζωής*, σε: Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ / C. PRITTWITZ (επιμ.), *Η ποινική προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας*, Ελληνογερμανικό συμπόσιο, Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα 1997, σ. 59 επ. (73).

100. ΒΙΔΑΛΗΣ, *Ευθανασία και Σύνταγμα*, όπ.π., σ. 135.

στάθμιση μεταξύ δικαιωμάτων ή μεταξύ εννόμων αγαθών χαρακτηρίζει τόσο το συνταγματικό όσο και το ποινικό δίκαιο. Στο ίδιο συμπέρασμα μπορεί να καταλήξει και όποιος ασπάζεται την άποψη ότι η εγγύηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και η προστασία της ανθρώπινης ζωής αποτελούν δύο ξεχωριστά πράγματα, οπότε η επέμβαση στο έννομο αγαθό ‘ζωή’ δεν συνεπάγεται αναγκαστικά και προσβολή της αξιοπρέπειας του ανθρώπου¹⁰¹.

Αν η άποψη αυτή γίνει δεκτή τότε το άρθρ. 300 ΠΚ πρέπει να ερμηνευτεί συσταλτικά έτσι ώστε να μην αφορά ασθενείς σε τελικό στάδιο που υποφέρουν. Έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι σε περιπτώσεις που το άτομο πεθαίνει με αφόρητους πόνους αίρεται ο άδικος χαρακτήρας της πράξης αφαίρεσης της ζωής του καθώς αυτή τελείται «προς το αληθινό συμφέρον του θνήσκοντος»¹⁰². Προκειμένου να αποτραπεί η ανασφάλεια της λύσης αυτής θα μπορούσε να επαναδιατυπωθεί το άρθρ. 300 ΠΚ ή/και να θεσπιστούν ρητά ουσιαστικές προϋποθέσεις και διαδικαστικές εγγυήσεις, ικανές να διασφαλίσουν τη λήψη πραγματικά ελεύθερης και ενσυνείδητης απόφασης του ασθενούς. Ως τέτοιες προϋποθέσεις έχουν προταθεί: (α) να υπάρχει ασθένεια ανίατη και παρατεταμένη, (β) ο ασθενής να απαιτεί επίμονα και σοβαρά τη θανάτωσή του εξαιτίας των πόνων από τους οποίους υποφέρει και (γ) η απόφαση να λαμβάνεται από συμβούλιο, η σύνθεση του οποίου εγγυάται την αντικειμενικότητα της απόφασης¹⁰³.

3. Η αξιοπρέπεια ως πηγή διακινδύνευσης της ζωής.

Ο αντίλογος στα παραπάνω εκκινεί από την παρατήρηση ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποτελεί ένα αχανές και απροσδιόριστο πεδίο, προσφερόμενη για αυθαίρετα συμπεράσματα και ευεπίφορη στο να λειτουργήσει ως μηχανισμός περιστολής και όχι διαφύλαξης των δικαιωμάτων. Συνεπώς, ούτε μπορεί ούτε πρέπει να σταθμίζεται με την ανθρώπινη ζωή, κυρίως δε δεν μπορεί η αξιοπρέπεια να θεωρείται ότι υπερέχει της ζωής, εφόσον η δεύτερη αποτελεί λογικό προαπαιτούμενο της πρώτης¹⁰⁴. «Η ανθρώπινη ζωή ... συνιστά στο πλαίσιο της συνταγματικής έννομης τάξης μία υπέρτατη αξία· αποτελεί το ζωτικό θεμέλιο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και την προϋπόθεση όλων των υπόλοιπων

101. NEUMANN, *Η ποινική προστασία της αξιοπρέπειας του ανθρώπου*, σ. 71.

102. Έτσι Ν. ΧΩΡΑΦΑΣ, *Ποινικόν Δίκαιον*, Αθήναι: Αφοί Σάκκουλα 1978⁹, σ. 215. Και Α. ΚΑΤΣΑΝΤΩΝΗΣ, *Η ανθρωποκτονία εν συναινέσει κατά τον νέον Ποινικόν Κώδικα*, ΠοινΧρον 1956, σ. 237.

103. Βλ. ΒΟΥΓΙΟΥΚΑ, *Ευθανασία και ανθρωποκτονία εν συναινέσει*, όπ.π., σ. 69.

104. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, όπ.π., σ. 16.

θεμελιωδών δικαιωμάτων», έχει διακηρύξει και το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο¹⁰⁵.

Η αναγνώριση ιεραρχικής υπεροχής της αξιοπρέπειας έναντι της ζωής «θα οδηγούσε ευθέως σε ιδεολογικά πρότυπα απάνθρωπων καθεστώτων, όπου καταλύεται η προστασία της δήθεν ‘ανάξιας’ ζωής» και η κρίση για το ποια ζωή είναι ή δεν είναι ανάξια θα επαφίονταν στην κρατική εξουσία. Κάτι τέτοιο θα ερχόταν σε αντίθεση και θα υπέσκαπτε το φιλελεύθερο χαρακτήρα των Συνταγμάτων, προειδοποιεί ο Μανωλεδάκης¹⁰⁶. Πιστός σε έναν γνήσιο ανθρωπισμό αρνείται μια τέτοια θεωρητική κατασκευή καθώς αυτή «θα άνοιγε τους ασκούς του Αιόλου, που θα οδηγούσαν τελικά στην απανθρωπιά με το πρόσχημα της ευπλαχνίας»¹⁰⁷. Στο επιχείρημα ότι η ζωή αποτελεί προϋπόθεση της αξιοπρέπειας εγείρεται, βέβαια, μία δογματική ένσταση: «από τον εμπειρικό σύνδεσμο μεταξύ του γεγονότος (Faktum) ‘ζωή’ και του γεγονότος ‘άσκηση του ατομικού δικαιώματος’ δεν προκύπτει κατά κανένα τρόπο ένας κανονιστικός σύνδεσμος μεταξύ του δικαιώματος στη ζωή και της νομικής εγγύησης του ατομικού δικαιώματος στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια. ... Γενικότερα, η εγγύηση ενός δικαιώματος δεν υπονοεί και την εγγύηση των εμπειρικών προϋποθέσεων άσκησης του»¹⁰⁸.

Περαιτέρω, ο Μανωλεδάκης, μη διακρίνοντας μεταξύ παθητικής και ενεργητικής ευθανασίας, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οποιοσδήποτε νόμος επέτρεπε την ευθανασία, έστω και υπό προϋποθέσεις, θα ήταν αντίθετος και με το Σύνταγμα και με τις διεθνείς συμβάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Κατά την άποψή του, η αξιοπρέπεια του ανθρώπου δεν πλήττεται λόγω της επώδυνης πριν το θάνατο κατάστασης, αφού αυτή είναι «προϊόν φυσικής διαδικασίας και όχι ανθρώπινης ενέργειας». Αυτό δεν σημαίνει και ότι ο Μανωλεδάκης κλείνει τα μάτια μπροστά σε οριακές υπαρξιακές καταστάσεις, όπου ο θάνατος παρουσιάζεται ως η μόνη ανθρώπινη λύση. Απλώς τις αφήνει εκτός δικαίου, όπως θα φανεί αμέσως παρακάτω.

IV. Φιλοσοφικοδικαιϊκή και δικαιοπολιτική θεώρηση.

A. Η ζωή και ο νόμος ως υπαρξιακές προϋποθέσεις της έννομης τάξης.

Το επόμενο επίπεδο στο οποίο ο Μανωλεδάκης (2004) θέτει το ερώτημα αν υπάρ-

105. BVerfGE 39,1,42· 30, 173, 194.

106. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ, *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, όπ.π., 1997, σ. 17.

107. Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ, *Ευθανασία: Υπαρξιακή κατάσταση πέρα από τα όρια του θετικού δικαίου*, σε: *Ευθανασία*, ΚΑΪΑΦΑ-ΓΚΜΠΙΑΝΤΙ / ΚΟΥΝΟΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ / ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ-ΚΑΣΤΑΝΙΔΟΥ (επιμ.), Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα 2007, σ. 165 επ. (167).

108. NEUMANN, *Η ποινική προστασία της αξιοπρέπειας του ανθρώπου*, σ. 70.

χει δικαίωμα στο θάνατο είναι από μια φιλοσοφικοδικαιϊκή άποψη. Ναι μεν το θετό (συνταγματικό και υποσυνταγματικό) δίκαιο δεν αναγνωρίζει δικαίωμα στο θάνατο, σύμφωνα με τα προεκτεθέντα, μήπως, όμως, θα έπρεπε να αναγνωρίζει; Ακόμη, θα μπορούσε να αναγνωρίζει; Η απάντησή του (σ. 581) είναι μονοσήμαντα και κατηγορηματικά αρνητική:

«Αφού ... η οργανωμένη κοινωνία που ως έννομη τάξη αναγνωρίζει και παρέχει το δικαίωμα στη ζωή, συγκροτείται από συν-ανθρώπους (χωρίς αυτούς παύει και η ίδια να υπάρχει), έπεται πως για την έννομη τάξη η αντικειμενική πια προστασία της ανθρώπινης ζωής δεν συνιστά απλώς προστασία ενός υποκειμενικού αγαθού των επιμέρους ανθρώπων, αλλά αποτελεί *αυτονόητη* (και για τη φιλελεύθερη έννομη τάξη) αυτοπροστασία της».

Λόγω της αντικειμενικής και εγγυητικής διάστασης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, το δικαίωμα παρέχεται όχι μόνο για χάρη του ιδιωτικού, αλλά και για χάρη του δημοσίου συμφέροντος και συνεπώς η κατάλυσή του θα οδηγούσε σε αλλοίωση του χαρακτήρα του δικαίου που ισχύει και θα προσέβαλε το νομικό μας πολιτισμό. Η αναγνώριση απόλυτης εξουσίας του προσώπου πάνω στη ζωή του, ακόμη και σε μια φιλελεύθερη έννομη τάξη, θα αποτελούσε νομικό παράδοξο (*absurdum*), αφού και γι' αυτή – και όχι μόνο μια ολοκληρωτική έννομη τάξη – κάτι τέτοιο θα σήμαινε αυτοκαταστροφή. Έτσι, όμως, η έννομη τάξη θα ερχόταν σε *αντίθεση* με τον προορισμό της που είναι ακριβώς η προώθηση της ζωής «εν κοινωνία δικαίου»¹⁰⁹. Συνεπώς, μια έννομη τάξη δεν θα επέτρεπε ποτέ την αυτοκατάλυσή της, την αυτοκαταστροφή της (σ. 584).

Βεβαίως, θα αντέτεινε κάποιος, μια τέτοια στάση της κοινωνίας και άρα της έννομης τάξης απέναντι στον εαυτό της, θα επερχόταν μόνο αν το δικαίωμα αυτό ασκούσαν στην πράξη μαζικά. Στην ευθανασία, όμως, όπως και στην αυτοκτονία, πρόκειται για μεμονωμένες και εξαιρετικές περιπτώσεις. Μόνο κάποιος που βρίσκεται σε πολύ δύσκολη θέση, από άποψη υγείας κυρίως, φτάνει στο σημείο να βλέπει θετικά το θάνατο, νιώθοντας ότι η ζωή του δεν έχει πλέον ιδιαίτερη αξία¹¹⁰. Το να αποδεχτεί κανείς ότι το δικαίωμα παραίτησης από τη ζωή θα φτάσει να είναι η προτίμηση των περισσότερων ανθρώπων, δεν ανταποκρίνεται – με τα λόγια του Μανωλεδάκη – «στην πραγματικότητα και τη φύση των πραγμάτων». Θα φτάναμε στο σημείο να ανταποκρίνεται, μόνο στην περίπτωση που η έννομη τάξη καθίστατο τόσο ολοκληρωτική και γι' αυτό ανυπόφορη, ή οικολογικά μη βιώσιμη, οπότε και καμία απαγόρευση ή ποινικοποίηση δεν θα μπορούσε να παρεμποδίσει τη μαζική αντίδραση των ανθρώπων. Εξάλλου, η ζωή ως βιοτικό γεγονός προ-

109. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Υπεράσπιση 1994*, σ. 528.

110. ΠΕΤΡΟΥ, *Η ελευθερία του ανθρώπου και τα ηθικά προβλήματα του τέλους της ζωής*, όπ.π., σ. 65.

ηγείται της κοινωνίας, πολλώ δε μάλλον της πολιτικά οργανωμένης και ως έννομης τάξης οργανωμένης κοινωνίας. Συνεπώς, η έννομη ρύθμιση δεν αποσκοπεί στην αναπαραγωγή αυτής της καθεαυτή ή στη διατήρηση της ζωής ως βιολογικού γεγονότος· αυτό προϋποτίθεται. Έρχεται να ρυθμίσει το πραγματικό αυτό γεγονός βάσει αρχών και κανόνων. Γι' αυτό και δεν θα μπορούσε να αποτρέψει την πλήρη εξαφάνιση του ανθρωπίνου είδους, όπως και δεν προκάλεσε την εμφάνισή του. Έχει λογικά νόημα μόνο εφόσον και καθόσον το ανθρώπινο είδος υπάρχει και αναπαράγεται. Εφόσον και καθόσον η ζωή στη γη είναι βιολογικά δυνατή.

Ο Μανωλεδάκης δεν λέει κάτι άλλο. Λέει ακριβώς αυτό. Η άρνησή του να αποδεχτεί ότι η έννομη τάξη θα μπορούσε ποτέ να αναγνωρίσει το δικαίωμα στο θάνατο ή το δικαίωμα στην επανάσταση δεν ερείδεται σε πρακτική εφαρμογή, αλλά στην ιδεοτυπική πρόσληψή της. Δεν αρνείται ότι μεμονωμένα ή συλλογικά η κοινωνία μπορεί να επιλέξει την αυτοκτονία, λέει απλώς ότι μια τέτοια επιλογή είναι αναγκαστικά εκτός δικαίου: «το λεγόμενο 'δικαίωμα στο θάνατο', όπως και το λεγόμενο 'δικαίωμα στην επανάσταση' θα παραμείνουν ως προς την εκπλήρωσή τους αντικείμενα μιας ηθικής ή πολιτικής συζήτησης, πέρα από το χώρο του θετικού δικαίου και των ρυθμίσεών τους» (σ. 585).

Β. Συμφέρον και αλληλεξάρτηση.

Από τον ορισμό του δικαιώματος προκύπτει ότι η παρεχόμενη από την έννομη τάξη εξουσία που ενσωματώνεται στο δικαίωμα αποσκοπεί στην πραγμάτωση βιοτικού (ή πάντως έννομου) συμφέροντος. Για τον Μανωλεδάκη, ο θάνατος δεν μπορεί να νοηθεί ως «βιοτικό» συμφέρον, ακριβώς το αντίθετο! Και από αυτή την άποψη, η κατασκευή «δικαίωμα στο θάνατο» αποτελεί «νομικά παράλογο σχήμα» (σ. 583). Προς την ίδια κατεύθυνση, στην υπόθεση *Pretty κ. Ηνωμένου Βασιλείου*, το ΕΔΔΑ κατέληξε ότι το άρθρ. 2 ΕΣΔΑ που προστατεύει το δικαίωμα στη ζωή δεν μπορεί, χωρίς να καταφύγει κανείς σε μια διαστροφή της γλώσσας, να ερμηνευτεί ως δικαίωμα στο ακριβώς αντίθετο της ζωής, δηλ. στο θάνατο· ούτε μπορεί να γεννήσει ένα δικαίωμα στον αυτοπροσδιορισμό, υπό την έννοια της εξουσίας του ατόμου να επιλέξει το θάνατο αντί της ζωής (σκ. 39).

Ο Μανωλεδάκης (2004) τονίζει επανειλημμένα ότι η ζωή κάθε προσώπου δεν είναι μόνο για το ίδιο αλλά και για τους άλλους που μαζί τους συλλειτουργεί και πως παραδοχή δικαιώματος στο θάνατο θα σήμαινε πως η έννομη τάξη παρέχει σε κάθε άνθρωπο την εξουσία να καταλύσει τους προσωπικούς δεσμούς που συγκροτούν την κοινωνία. Κάτι τέτοιο θα ερχόταν σε αντίθεση με τον προορισμό της, που είναι η προώθηση της ζωής 'εν κοινωνία δικαίου'. Αντίθετα, οι απόψεις περί «δικαιώματος» στο θάνατο αναπτύχθηκαν

στις σύγχρονες κοινωνίες του άγριου καπιταλισμού, που προωθούν το μοντέλο του μοναχικού ατόμου και μιλούν στο όνομα της αξιοπρέπειάς του ενώ οι ίδιες το εξαθλιώνουν¹¹¹.

Το επιχείρημα ότι το δικαίωμα στο θάνατο βρίσκεται σε άμεση αλληλεξάρτηση με τη μοναχικότητα και μοναδικότητα του ατόμου παραγνωρίζει, ωστόσο, μια πραγματολογική συνιστώσα που αφορά την περίπτωση της ευθανασίας: πολλές φορές μπορεί να είναι ακριβώς οι ανάγκες ή επιθυμίες των άλλων που ωθούν ή αναγκάζουν σε αποδοχή ή και επιθυμία της ευθανασίας (ενεργητική, ιδίως δε παθητική). Η έλλειψη απαραίτητων πόρων στις Μονάδες Εντατικής Θεραπείας (μηχανημάτων, γιατρών, νοσηλευτών, κλινών κλπ.) μπορεί να υποχρεώνει σε παραίτηση από την εφαρμογή εντατικών διαδικασιών διατήρησης της ζωής, στην οποία θα επέμενε ένα εγωιστικά σκεπτόμενο υποκείμενο μιας άκρατης φιλελεύθερης αντίληψης. Ή ακόμη το πρόσωπο να αποδέχεται ή και να επιθυμεί το βιολογικό του τέλος ακριβώς επειδή δεν επιθυμεί να επιβαρύνει όσους αγαπά λόγω της εξαρτημένης από εκείνους ζωής του. Το ίδιο μπορεί να υποθέσει κανείς και στην περίπτωση της αυτοκτονίας: πολλές φορές το άτομο προβαίνει στο απονενομημένο αυτό διάβημα όχι λόγω πίστης στην ατομικότητα, μοναχικότητα και μοναδικότητά του, αλλά ακριβώς επειδή νιώθει πιεσμένο από το κοινωνικό και οικογενειακό του περιβάλλον, στις απαιτήσεις του οποίου δεν μπορεί για λόγους οικονομικούς, ψυχολογικούς κλπ. να ανταποκριθεί.

Γενικότερα, το ερώτημα τι είναι και τι όχι συμφέρον του καθενός συνδέεται στενά με φιλοσοφικές και βιοθεωρητικές απόψεις και ειδικότερα με το ερώτημα μέχρι ποιο βαθμό δικαιούται το κράτος να θέτει κάποια αγαθά ως αδιαπραγμάτευτα, ανεξαρτήτως με τις επιλογές και τις προτιμήσεις κάθε ατόμου. Πρόκειται για το δικαιολογικό ερώτημα περί πατερναλισμού του κράτους, το οποίο χρήζει ειδικότερης αναλυτικής συζήτησης¹¹².

V. Επιλογικά.

Η ανάλυση του Ι. Μανωλεδάκη φαίνεται εκ πρώτης όψεως θετικιστική. Στηρίζει πολλά από τα συμπεράσματά του σε διατάξεις του κοινού, ποινικού, δίνει δε σε ορισμένες περιπτώσεις την εντύπωση ότι αρκείται να ερμηνεύει το Σύνταγμα δια του νόμου, και όχι το αντίθετο. Γνωρίζει πολύ καλά ότι οποιαδήποτε προσπάθεια επέκτασης του προστατευτέου στο Σύνταγμα εννόμου αγαθού πέραν της νομοθετικής του κατοχύρωσης ανοί-

111. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Υπεράσπιση 1994*, σ. 528. Στη μελέτη του το 2004, αντί για άγριο «καπιταλισμό», μιλά για άγριο «φιλελευθερισμό».

112. Βλ., σχετικά, Κ. CHATZIKOSTAS, *Die Disponibilität des Rechtsgutes Leben in ihrer Bedeutung für die Probleme von Suizid und Euthanasie*, Frankfurt et al: P. Lang 2001, σ. 150 επ.

γει την πόρτα στον δικαστή. Η ανάγνωσή του είναι μάλλον ρεπουμπλικανικής νομικής ηθικής και εκκινεί από την παραδοχή ότι ο νομοθέτης έχει ασκήσει την αρμοδιότητά του ορθώς. Ή πάντως αρμοδίως. Στη σημερινή ειδικά εποχή και συγκυρία στην οποία ο δημοκρατικά εκλεγμένος νομοθέτης έχει εν πολλοίς απαξιωθεί, στην οποία οι νόμοι δεν εφαρμόζονται, ακόμη και πριν την κήρυξή τους ως αντισυνταγματικών από τη δικαστική εξουσία, η φωνή του Μανωλεδάκη ηχεί ως μακρινό σάλπισμα για επιστροφή στην ειλικρίνεια και αποτελεσματικότητα της αντιπροσώπευσης.

Ωστόσο, παρά το φαινομενικό θετικισμό, η αναγωγή της ζωής τόσο σε απόλυτο και απρόσβλητο δικαίωμα όσο και σε υπαρξιακή βάση της έννομης τάξης προσθέτει στη συνολική εικόνα φυσικοδικαιϊκές αποχρώσεις. Το τελευταίο αντικατοπτρίζεται και στην βεβαιότητα του Μανωλεδάκη ότι στη συνείδηση του νομοθέτη η αυτοκτονία είναι αδίκημα, παρά το γεγονός ότι δεν συνεπάγεται ποινική κύρωση. Και διατυπώνεται ρητά:

«Κατά την άποψή μου, ο θετικιστικός ορισμός του έννομου αγαθού ως νομικού αντικειμένου του εγκλήματος ή, αντίστοιχα, ως αντικείμενου της νομικής προστασίας, καθώς και ο εννοιοκρατικός – φορμαλιστικός ορισμός του ως της *ratio legis* των κυρωτικών διατάξεων του ποινικού δικαίου, είναι ανεπαρκείς, αφού δεν αναφέρονται στην πραγματική φύση των έννομων αγαθών αλλά περιορίζονται στη νομική λειτουργία τους»¹¹³.

Περαιτέρω, η ανάλυσή του σχετικά με το δικαίωμα στο θάνατο θα κινδύνευε να επισύρει την κατηγορία του νομικισμού, αν ο Μανωλεδάκης δεν την συμπλήρωνε στο τέλος με μια καίρια παρατήρηση, αποδεικνύοντας για άλλη μια φορά την ιδιαίτερη βαρύτητα την οποία απέδιδε στη σύνδεση δικαίου και κοινωνίας: η αυτοκτονία και η ευθανασία είναι ακραία ανθρώπινα ενεργήματα που θέτουν ερωτήματα υπαρξιακής έντασης, ερωτήματα για το τι είναι πρόσωπο και τι είναι άνθρωπος. Ως τέτοια δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο ρύθμισης του θετικού δικαίου μεν, αυτό δεν σημαίνει όμως ότι εξοβελίζονται από την κοινωνική ζωή. Μπορεί κάποιος να επιλέγει το θάνατο, επειδή είναι απολύτως πεπεισμένος ότι είναι προς το συμφέρον του· απλώς το συμφέρον αυτό δεν είναι ούτε θα μπορούσε να είναι βιοτικό ή έννομο, οπότε δεν αναγνωρίζεται ούτε θα μπορούσε να αναγνωρίζεται από το δίκαιο.

Σε συνέπεια με τα παραπάνω, ο Μανωλεδάκης αναγνωρίζει ότι:

«Το θετικό δίκαιο, ως έργο ανθρώπινο με συγκεκριμένο σκοπό την αυτοσυντήρηση της κοινωνίας στο ορισμένο κάθε φορά σχήμα, δεν έχει λύσεις για όλα τα θέματα. Δεν καλύπτει (ούτε μπορεί να καλύψει) το «επέκεινα» του κοινωνικού χώρου, όπου βρίσκονται οι οριακές υπαρξιακές καταστάσεις του ανθρώπου με τις αντίστοιχες ηθικές επιλο-

113. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια*, όπ.π., σ. 10.

γές του. Η επιλογή του θανάτου ανήκει σ' αυτές, όπως ανήκει και σ' αυτές και η επιλογή της ρήξης με το δίκαιο στο άκουσμα μιας εσωτερικής φωνής της Συνείδησης. Ο άνθρωπος μπορεί να αυτοκτονήσει, όπως μπορεί και να επαναστατήσει, αν κρίνει πως «δεν πάει άλλο». Όπως όμως κανείς δεν ζητά την άδεια του δικαίου – δηλαδή της έννομης τάξης – για να επαναστατήσει, (αφού έρχεται σε ρήξη μαζί της¹¹⁴), έτσι και δεν μπορεί να ζητήσει από την έννομη τάξη την άδεια να αυτοκτονήσει ή να υποβληθεί σε ευθανασία. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, ο γιατρός, σε μια υπερβατική υπαρξιακή σχέση με τον άρρωστο και με αποκλειστικό στήριγμα την εσωτερική φωνή της Συνείδησής του, θα συνδράμει με τον τρόπο που ξέρει και που όλοι γνωρίζουμε πως έχει. Αλλά δεν μπορεί να ζητήσει την άδεια του δικαίου, γιατί απλούστατα το δίκαιο δεν μπορεί να του τη δώσει. Για την επιλογή του, ηθική ή όχι, το λόγο θα δώσει στο Θεό, αν πιστεύει, και στη φωνή της Συνείδησής του» (Μανωλεδάκης, 2004, σ. 584).

Δεν είναι εξάλλου τυχαίο ότι στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και υπηρετούντες την ιατρική επιστήμη. Γράφει ο Χ. Σκούρητς¹¹⁵:

«Η ενεργητική ευθανασία δεν υφίσταται για το γιατρό, η ευθανασία όμως ως ζητούμενο, σε μια ολοκληρωμένη δια βίου κλινική παρουσία, δεν μπορεί και δεν πρέπει να είναι αντικείμενο νομοθετικής κάλυψης. Ο άνθρωπος που είναι ταγμένος δια να υπηρετεί την υγεία και κατ' επέκταση τη ζωή, θα πρέπει να παίρνει ιατρικές αποφάσεις για το τέλος της ζωής του ασθενή με ανιάτη νόσο και όχι εντολές από διακόνους άλλων επιστημών».

Προς την ίδια κατεύθυνση ο Ν. Τάσκοις¹¹⁶ προσθέτει:

«Ο ασθενής βρίσκεται στα χέρια του γιατρού που έχει την ευθύνη και το χρέος να κάνει ό,τι μπορεί για την πορεία του. Αυτός ζει πιο δραματικά από τον καθένα τις μεταχιακές στιγμές του ασθενή στη ζωή και το θάνατο. Θεωρώ πως είναι κυρίως δική του ευθύνη, υπό αυστηρές ιατρικές προϋποθέσεις, να διαφυλάξει με κάθε θεμιτό μέσο την αξιοπρέπεια του ασθενή του στην πορεία προς τον θάνατο».

Σε συμφωνία και με την άποψη των διακόνων της ιατρικής, ο Μανωλεδάκης καταλήγει:

«Η συζήτηση για την ευθανασία πρέπει να περιοριστεί στο ηθικό επίπεδο, όπως και η συζήτηση για την επανάσταση αποτελεί πολιτικό θέμα. Η φιλοσοφία – ηθική ή πολιτι-

114. Βλ. Μ. ΚΑΡΑΣΗ, *Η φιλοσοφία των αξιών του Μ. Scheler και το φαινόμενο του τραγικού στο δίκαιο: Μια φαινομενολογική προσέγγιση των αντινομιών του δικαίου*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκουλα 1988, σ. 47.

115. Χ. ΣΚΟΥΡΗΤΗ, *Ενεργητική Ευθανασία*, σε: *Ευθανασία*, όπ.π., σ. 91 επ. (102).

116. Ν. ΤΑΣΚΟΙΣ, *Παθητική ευθανασία*, σε: *Ευθανασία*, όπ.π., σ. 103 επ. (111).

κή – μπορεί να δώσει γόνιμο έδαφος για μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα συζήτηση. Ας περιοριστούμε σ' αυτήν και ας αφήσουμε το θετικό δίκαιο με την τυπικότητα και τη σχετικότητα του για εκείνα τα θέματα στα οποία μπορεί να δίνει λύσεις»¹¹⁷.

Σε επιστημολογικό επίπεδο, το μήνυμα είναι σαφές: το τίμημα που πρέπει να πληρώσει η νομική επιστήμη για να γίνει δεκτή στη χορεία των επιστημών είναι η οριοθέτησή της, μας λέει ο αείμνηστος Καθηγητής Μανωλεδάκης κατά την υποδοχή του στην Ακαδημία Αθηνών: το δίκαιο ούτε μπορεί ούτε πρέπει να τα ρυθμίζει όλα, ούτε δικαιούται να θέλει να καλύψει όλες τις βιοτικές σχέσεις, να εκνομικεύσει όλες τις βιοτικές ανάγκες και περιστάσεις· αντίθετα οφείλει να αφήνει κάποια πεδία της ανθρώπινης ζωής αρρύθμιστα, ιδίως όσα διαφεύγουν της κανονικότητας και κινούνται στα όρια της ύπαρξης.

Αίνα Παπαδοπούλου

117. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ, *Ευθανασία: Υπαρξιακή κατάσταση*, όπ.π., σ. 167.

